

Mieczysław Samborski

Wołyń 1943 : przyczynki do historii wykonawców ludobójstwa na Polakach - OUN-SD i UPA na tzw. Północno-zachodnich Ziemiach Ukraińskich

Niepodległość i Pamięć 20/3-4 (43-44), 99-140

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mieczysław Samborski

Leżajsk

Wołyń 1943. Przyczynki do historii wykonawców ludobójstwa na Polakach – OUN-SD i UPA na tzw. Północno-zachodnich Ziemiach Ukraińskich

Słowa kluczowe

UPA, UPA-Północ, OUN-SD, Dmytro Klaczkiwski, Roman Szuchewycz, struktura organizacyjna, obsada kadrowa

Streszczenie

Na Wołyniu w 1943 r. dokonano jednej z największych zbrodni na narodzie polskim. Jej sprawców określa się ogólnie jako nacjonaści ukraińscy czy upowcy. Tymczasem byli oni zorganizowani w określone struktury Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (dalej OUN) i Ukraińskiej Powstańczej Armii (dalej UPA). Łącznie liczyły one około 20 tys. członków, aktywistów czy dowódców. Artykuł opisuje te struktury i podaje obsadę kadrową. Ze względów wydawniczych cezura czasowa kończy się wraz z 1943 rokiem. Ponieważ obowiązywała upowska zasada działalności oddziałów zbrojnych na określonym terytorium, to można na podstawie danych z artykułu, z grubsza wskazać oddział, który mógł dokonać napadu na określoną miejscowość. W warstwie szczegółowej przedstawiono m.in. dowody na to, iż za zbrodnię wołyńską odpowiadają zarówno Dmytro Klaczkiwski jak i Roman Szuchewycz. Ten ostatni nie tylko pomagał i wspierał Klaczkiwskiego, ale także ciągle kontrolował, a na koniec zaaprobował jego działania. Co więcej, „doświadczenia” wołyńskie od 1944 r. rozszerzył na Małopolskę Wschodnią. Artykuł pozwala nazwać po imieniu wykonawców ludobójstwa na Wołyniu w 1943 r., albowiem sprawcy tych zbrodni nie mogą pozostać bezimienni.

Tragiczne wydarzenia na Wołyniu¹ w czasie II wojny światowej, szczególnie w 1943 r. na trwałe zapisały się negatywnie w historii polskiej. W tymże roku z rąk nacjonalistów ukraińskich i części zorganizowanej przez nich ludności ukraińskiej zostało zamordowanych na Wołyniu około 60 tys. niewinnych Polaków. Liczba ofiar ludności polskiej stanowiła na Wołyniu nie mniej niż 15-17% jej populacji (350 tysięcy).

Na Wołyniu nacjonaści zaczęli mordowanie Polaków już we wrześniu 1939 r. Ogólnie w latach 1939-1942 mogło zginąć do 1 800 Polaków z tym, iż w 1940 i 1941 były to jednostkowe przypadki (ogółem kilkadziesiąt osób). Mając to na uwadze można stwierdzić, iż znaczący przyrost ofiar nastąpił w 1943 r., w okresie od marca do czerwca. Lipiec i sierpień tegoż roku to apogeum mordów. We wrześniu notujemy spadek liczby pomordowanych do wielkości miesięcznych podobnych jak w okresie marzec-czerwiec. Ponowne zwiększenie liczby morderstw nastąpiło w grudniu 1943 r. W latach 1944 i 1945 (tj. podczas administrowania terenami Wołynia przez Sowietów) zginęło dalszych 500 Polaków.

W 1943 r. fala morderstw na Polakach rozpoczęła się we wschodnich powiatach²: sarneńskim, kostopolskim, równieńskim, zdołbunowskim i krzemienieckim. W czerwcu rozszerzyła się na dubnowski i łucki, w lipcu – na horochowski, włodzimierski i kowelski, a w sierpniu także na lubomelski³. Na terytoriach polskich Kresów Południowo-Wschodnich zginęło nie mniej niż 131 tys. osób mających obywatelstwo polskie⁴. Ogółem w czasie wojny i dwóch lat po niej (do

¹ Na potrzeby niniejszego artykułu nazwą Wołyń obejmuję zbiorczo następujące krainy geograficzne: wyżynę Podola Krzemienieckiego, Wzniesienie Środkowo-Wołyńskie (na południu) i Polesie Wołyńskie (na północy). Linia graniczna obu tych ostatnich krain leży, mniej więcej, wzdłuż linii kolejowej Luboml–Kowel–Równe, a następnie wzdłuż drogi Równe–Korzec.

² W artykule stosuję terytorialny podział administracyjny za Polski międzywojennej.

³ W. Filar, *Zbrodnicza działalność OUN-UPA przeciwko ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942-1944*, „Biuletyn Informacyjny. Kwartalnik“ [27 Dywizja Wołyńska AK], nr 3 (47) sierpień-wrzesień 1995, s. 10; A. Oliwa [S. Chojnecki], *Gdy poświęcano noże*, Opole 1973, s. 132.

⁴ E. Siemaszko, *Bilans zbrodni*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 7-8 (116-117) 2010, s. 94.

września 1947 r.) zamordowano nie mniej niż 139 tys. Polaków. Jeżeli chodzi o ofiary ukraińskie, które zginęły, z rąk polskich (w odwołaniu obronnym), możemy szacować, iż zginęło na Wołyniu od ok. 500⁵ do ok. 2 000 osób⁶ na około 1,6 mln zamieszkałych na rozpatrywanym terytorium, co stanowiło najwyżej 1% jej populacji. Wśród nich zdecydowaną większość stanowili członkowie OUN i UPA. Pomimo tego, naukowcy i politycy ukraińscy nadal uważają, iż na Wołyniu w trakcie „wojny polsko-ukraińskiej” zginęła po obu stronach równoważna liczba ofiar. Uważają, iż nie są związani ustaleniami, pod którym podpisali się na konferencjach „POLSKA–UKRAINA: trudne pytania”. W końcowym dokumencie możemy przeczytać, iż:

„W oparciu o polskie badania naukowe straty ludności polskiej w latach 1939-1945 z rąk ekstremistów ukraińskich mogły wynieść: na Wołyniu 50-60 tys. osób (...)”⁷.

Niestety, do rangi nowego problemu urasta skala tzw. polskiego odwetu. Według mnie jest to problem marginalny (w stosunku do skali mordów na Polakach). Szacuję, iż z rąk polskich zginęło na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej do 3 tys. Ukraińców, a razem, do września 1947 r., na terytoriach Polski międzywojennej, od około 7 do 11 tys. Ukraińców. Korzystając z monografii Ewy i Władysława Siemaszków⁸ wyliczyłem, iż około 60% morderstw na Polakach dokonały stałe oddziały zbrojne nacjonalistów ukraińskich, a 36-38% cywilna ludność ukraińska zorganizowana przez

⁵ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, t. I i II, Warszawa 2002, s. 1069.

⁶ J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990, s. 513. Te dane sankcjonuje G. Hryciuk, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941-1944*, [w:] *POLSKA–UKRAINA: trudne pytania*, t. 5, Warszawa 1999, s. 272 i G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 412.

⁷ *Polska–Ukraina trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994-2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939-1945)*, red. R. Niedzielski, Warszawa 2003, s. 44.

⁸ W. Siemaszko, E. Siemaszko, op. cit., passim.

OUN. Według szacunku 2-4% to morderstwa sąsiedzkie i typu rabunkowego⁹.

Specyfiką wydarzeń na Wołyniu było zrealizowanie przez nacjonalistów ukraińskich 75 mordów na Polakach przekraczających jednorazowo 100 ofiar¹⁰. Pierwszy zbiorowy mord miał miejsce 13 listopada 1942 r. w Obórkach (gm. Kołki, pow. Łuck), gdzie policjanci ukraińscy pod nadzorem żandarma niemieckiego zabili 37 lub 50 Polaków. Nie ma wątpliwości, iż kolejnego zbiorowego mordu dokonali 9 lutego 1943 r. w Paroślach (gm. Antonówka, pow. Sarny) już samodzielnie nacjonaliści ukraińscy. Zginęło wtedy 155 Polaków. W historii ludobójstwa na trwałe zapisały się szczególnie trzy dni: 11 lipca i 29-30 sierpnia 1943 r. W dzień „Piotra i Pawła” upowcy napadli na 129 wsi, a w trzech dniach końcowych sierpnia na około 140 wsi. Między innymi J. Stelmaszczuk pseudonim „Rudyj”¹¹, dowodząc zgrupowaniem 700 upowców w rajdzie po wsiach w rejonach: Hołoby, Kowel, Siedliszcze, Maniewiczze i Luboml: „(...) 29 i 30 sierpnia 1943 r. wyrznął i wystrzelał powyżej piętnaście tysięcy pokojowych mieszkańców, wśród których byli starcy, kobiety i dzieci”¹². Zazwyczaj koncentrujemy się na 1943 r., ale i w 1944 r. doszło do wielu morderstw, na czele z wydarzeniami 6/7 lutego w Wiśniowcu (pow. Krzemieniec). Pięć dni po opuszczeniu miasteczka przez Niemców upowcy z kurenia Stepana Sawczuka ps. „Na-

⁹ Szczegółowe wyliczenia pochodzą z artykułu: M. Samborski, *Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drugiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe*, [w:] *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. B. Grott, Warszawa 2010, s. 192-194.

¹⁰ W. i E. Siemaszko, op. cit.; J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, Warszawa 1990; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995; ibidem, *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia*, Katowice 1997.

¹¹ Zasadniczo wszystkie pseudonimy dla odróżnienia od imion i nazwisk ujmuje się w cudzysłowie – co też uczyniłem

¹² Державний архів служби безпеки України (dalej: ДА СБУ), ф. 5, спр. 67424, арк. 41-49, [w:] *Боротба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА, Літопис УПА нова серія* (dalej: *Л. УПА нс*), ред. П. Сохань П. Потічний та ін., т. 9, Київ – Торонто 2007, s. 442.

ływajko”¹³ podstępem (udając partyzantów sowieckich) spowodowali otwarcie furty klasztoru i wymordowali tam 300-350 ukrywających się w nim Polaków. Wśród nich był przeor klasztoru i rektor kościoła Sylwester Gleczman. Przed zasadniczym napadem bojówki *Służbie Bezpieczeństwa* (dalej SB) potęgowały niepokój szalejąc po miasteczku i wzniecając wiele pożarów, w tym w zamku Wiśniowieckim.

Na dzisiejszym etapie ustalania prawnej definicji mordów na Wołyniu na Polakach nie ma wśród naukowców i publicystów większych rozbieżności, iż było to klasyczne ludobójstwo. Mimo tego, ostatnio niektórzy z nich, na przykład G. Motyka¹⁴, zaczynają lansować nowy termin „ludobójcza czystka etniczna”. Jest to zestawienie dwóch przeciwstawnych pojęć. Nie można przecież „ludobójczo wygonić”. Otóż:

Pojęcie czystki etnicznej oznacza – według definicji ONZ i Międzynarodowego Trybunału Karnego w Hadze – systematyczne zorganizowane, związane z użyciem przemocy i zazwyczaj trwałe wysiedlenie grupy wyodrębnionej na podstawie kryteriów etnicznych lub narodowych¹⁵.

I jeszcze jedna kwestia do wyjaśnienia: czy istnieje „na papierze” jeden, jedyny rozkaz, wydany przez prowidnyka OUN-SD czy dowódcę UPA, mordowania Polaków. Mamy tutaj do czynienia zarówno z problemami wytworzenia go, ale i też z ujawnieniem. Dla mnie nie stanowi to żadnej sprawy, bo źródła ukraińskie podają kilkadziesiąt rozkazów niższego szczebla OUN i UPA nakazujących wymordowanie ludności na mniejszym czy większym terytorium Wołynia. Ze względu na ograniczenia wydawnicze, i jakby drugorzędność tego tematu do planowanej treści tego artykułu, nie będę tej tematyki szczegółowo rozwijał.

Naukowcy polscy zajmujący się ludobójstwem na Wołyniu skupiają się zazwyczaj na działaniach operacyjnych nacjonalistów ukraińskich

¹³ Л. Павлишин, „На грані двох світів...”. Спогади військовика-бандерівця, Львів 2010, s. 253-254.

¹⁴ Rzeź wołyńska, rozmowa A. Leszczyńskiego i G. Motyki, „AleHistoria” dodatek nr 12 (62) do „Gazety Wyborczej” z 25 marca 2013.

¹⁵ P. Ther, *Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie*, Poznań 2012, s. 15.

i dlatego kształtowanie się struktur organizacyjnych i ich obsada kadrowa stanowi margines zainteresowania. A przecież, zbrodniarzy powinniśmy znać z imienia i nazwiska. Nie wystarczą synonimy typu upowiec czy ounowiec. W zasadzie, tą tematyką, ale też ujętą jakby w tle, zajęli się tylko W. Filar¹⁶ i w mniejszym stopniu G. Motyka¹⁷. Ponieważ w ostatnich latach ukazało się wiele książek, w tym zbiory dokumentów na Ukrainie, temat można opisać bardziej szczegółowo. Większość z nich wymieniam w dalszej części artykułu w przypisach. Z uwagi, znowu, na ograniczenia wydawnicze tekst ten jest tylko „przyczynkiem” i w głównym temacie granicą czasową jest koniec 1943 r.

* * *

Nacjoniści ukraińscy po I wojnie światowej zorganizowali się jako Ukraińska Wojskowa Organizacja (dalej UWO). Ponieważ w latach dwudziestych ubiegłego wieku zastąpiła ona z afer szpiegowskich i aktów terrorystycznych¹⁸, dlatego pod koniec tej dekady jej aktywiści dążyli do zmiany szyldu pod pozorem zjednoczenia wszystkich organizacji chcących brać udział w walce o powstanie państwa ukraińskiego. Ostatecznie zjazd zjednoczeniowy odbył się w dniach 28 stycznia – 3 lutego 1929 r. w Wiedniu. Na nim powołano Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (dalej OUN)¹⁹, na czele której stanął ostatni dowódca UWO – Jewhen

¹⁶ Na przykład: *Wołyń 1939-1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003; ibidem, „Burza” na Wołyniu. *Dzieje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 2010; ibidem, *Wołyń w latach 1939-1944*, [w:] *Przed akcją „Wisła” był Wołyń. Materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN-UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski połajtańskiej*. Warszawa 2000, s. 14-35.

¹⁷ Niektóre fragmenty książki: *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.

¹⁸ Obszernie o nim można przeczytać w: L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922-1939*, Kraków 2009.

¹⁹ „Zjednoczyły się: Група Української Національної Молоді, Українське Національне Обєднання, Союз Українських Фашистів, Союз Визволення

Konowalec²⁰. Miał on do pomocy Prowid Ukraińskich Nacjonalistów (dalej PUN) składający się z kilku–kilkunastu (w zależności od okresu funkcjonowania) referentów stojących na czele referatów czyli oddziałów merytorycznych (np. organizacyjny, propagandy czy ideologiczny).

Całość ziem, które ounowcy widzieli w państwie ukraińskim, nazywano Ukraińskimi Ziemiemi (dalej UZ). To były terytoria od Karpat (Sanu) do Kaukazu. Nacjonałiści dzielili je w okresie międzywojennym na Zachodnio-ukraińskie Ziemie (dalej ZUZ), tj. terytorium Małopolski Wschodniej, i na Północno-zachodnie Ziemie Ukraińskie (dalej PZUZ) obejmujące Wołyń. W czasie II wojny światowej i po niej doszły kolejne: Zachodnie Okrainy Ziem Ukraińskich (dalej ZOZ) obejmujące terytorium Generalnego Gubernatorstwa (dalej GG) i Wschodnie Ziemie Ukraińskie (dalej SUZ), tj. tzw. Wielka Ukraina. Ogólnie OUN w okresie międzywojennym dzieliła się na dwie części: „kraj”, tj. terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, i na „emigrację” (działała w tzw. „terenach”). W okresie międzywojennym najwyższą władzę na terytorium Rzeczypospolitej Polski sprawowała Krajowa Egzekutywa OUN na ZUZ (KE OUN na ZUZ)²¹. Część naukowców twierdzi, iż od 1935-1936 wyłoniła się KE OUN na PZUZ (obejmująca Wołyń) podlegająca KE OUN na ZUZ. W świetle ostatnich badań okazało się, iż nie mogła ona powstać ze względu na brak kadr wyższego szczebla.

Brak struktury „krajowej” na Wołyniu nie oznacza, iż tam nie próbowali działać aktywiści nacjonalistów ukraińskich. Po raz pierwszy władze Polski dowiedziały się o istnieniu organizacji nacjonalistycznej na Wołyniu w maju 1930 r. W tymże dniu zaarrestowano 14 osób posądzając ich o przynależność do UWO²². Trzeba tutaj koniecznie zwrócić uwagę na to, iż aktywiści nacjonalistyczni wykorzystywali

України oraz Союз Організацій Українських Націоналістів występujące samostatnie lub zgrupowane w organizacjach o innych nazwach.

²⁰ Po jego zabójstwie w maju 1938 r. od października tegoż roku obwołano „wodem” OUN Andrija Melnyka.

²¹ Jej prowidnykami w kolejności byli: Jewhen Zyblikewycz, Bohdan Krawciw, Julijan Hołowiński, Stepan Ochrymowycz, Iwan Gabrusewycz, Stepan Bandera, Łew Rebet, Myrosław Turasz. W momencie wybuchu II wojny światowej prowidnykiem był Wołodymyr Tymczij.

²² L. Kulińska, op. cit., s. 110; П. Мірчук, *Нарис історії ОУН 1920-1939 року*, Київ 2007, s. 122.

dla działalności stowarzyszenia na przykład: *Widrodzennia* zajmujące się akcją antyalkoholową i antynikotynową, *Sojuz Ukrainok* czy *Towarzystwo „Osnowa”*²³. Pod tymi słusznymi hasłami i działalnością krzewili swoją ideologię i dosyć skutecznie maskowali się. Pierwszym etapem wejścia na drogę ideologii nacjonalistycznej było czytanie czasopism: „Surma” i „Robudowa Nacji” otrzymywanych ze Lwowa. Sposoby pozyskiwania członków i organizowania „piątek” i „trójek”²⁴ oraz ich rozbijania przez policję możemy prześledzić na przykładzie miasta Kowla, gdzie rozpoczął swoją przygodę nacjonalistyczną Mirosław Onyszkewycz – przyszły dowódca WO nr 6 „Sian” UPA. Otóż w wieku 19 lat, po poważnej chorobie rodzice zdecydowali, aby uczył się konkretnego fachu tj. miernictwa w szkole mierniczo-drogowej i handlowej w Kowlu. Uczniami tejże szkoły zainteresował się student Uniwersytetu Warszawskiego Jerzy Kosacz (z Kołodeżna, gm. Lubitów). Pomagali mu w pracy organizacyjnej Aleksander Zybeńko (z Kowla) i Paweł Nowosielski (z Lubitowa, student Uniwersytetu Gdańskiego). Na czele kilku „piątek” stanął Włodzimierz Markiewicz, a gdy poszedł do wojska – Mirosław Onyszkewicz. Pracowali oni wśród młodzieży wszystkich szkół zawodowych w Kowlu. Pierwszą akcją terrorystyczną na Wołyniu było podłożenie pocisku artyleryjskiego na linii kolejowej Łuck–Sienkiewiczówka. W związku z tym policja w nocy z 22 na 23 września 1931 r. aresztowała na ziemi kowelskiej dziewięciu aktywistów (wśród nich M. Onyszkewicza). W procesie trwającym dwa dni (4 i 5 listopada 1932 r.) wszyscy zostali skazani na rok więzienia. Sąd apelacyjny w Warszawie podwyższył im kary więzienia do 3 i 4 lat (Kosacz), ponadto zostali pozbawieni praw obywatelskich na lat dziesięć, co spowodowało iż nie mogli brać udziału w kampanii września 1939 r. Sam Onyszkewycz zeznał, iż wyszedł na wolność w 1935 r.²⁵ Przy okazji zwracam uwagę, iż do wybuchu woj-

²³ Державний архів Рівненської області, фонд бібліотеки, спр. 887, арк. 1-91зв (*Monografia O.U.N. na Wołyniu*, data zakończenia pisania 19 VII 1935 r.).

²⁴ Tego typu nazwy wiązały się z liczbą członków.

²⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania, 0259/67, k. 142-145, nośnik CD (*Protokół przesłuchania podejrzanego Onyszkewicza Mirosława z dnia 3 marca 1948*), k. 142-143; *Monografia O.U.N. na Wołyniu...*, s. 40,42-45; L. Kulińska, op. cit., s. 110, 285; П. Мірчук, op. cit., s. 231, 357, 479-480.

ny M. Onyszkewycz nie działał w OUN. Na Wołyniu w pierwszym okresie powstawały i znikwały, *ad hoc*, struktury ponad „piątkowe” czy ponad „trójkowe”. Tak mniej więcej działo się do 1934-1935 r. tj. zabójstwa ministra B. Pierackiego i rozbicia struktur ounowskich przez policję. Gdy na jakimś większym terenie zorganizowali większą liczbę „piątek” czy „trójek” i udało się nawiązać między nimi kontakt, to KE OUN na ZUZ powoływała ich koordynatora, zazwyczaj studenta uczelni lwowskiej pochodzącego z Wołynia i nazywał się on „sekretarzem” powiatowym. Z tym jednak, iż po zamachu na Pierackiego i aresztowaniu niemalże całego sekretariatu KE OUN na ZUZ praca organizacyjna zamarła.

Dopiero z końcem 1935 r. nacjonaliści przystąpili do obudowy struktur organizacyjnych OUN. O ile w Małopolsce Wschodniej udało im się, to na Wołyniu nie stworzono jednolitej i wzajemnie powiązanej formacji. Współcześnie piszący naukowiec ukraiński Wołodymyr Moroz nie potwierdza istnienia odrębnej KE OUN na PZUZ. Według niego jesienią 1936 r., ówczesny referent propagandy KE OUN na ZUZ – Jarosław Staruch (przyszły prowidnyk OUN-SD na części terenów dzisiejszej Polski) skierował do pracy na Wołyniu Jakowa Busęła (próbującego studiować na Uniwersytecie we Lwowie). Pracą organizacyjną na Wołyniu miała kierować „trójka”, w skład której wchodził: Jakiw Buseł i prowidnicy okręgów: Mykoła Mostowycz (odpowiadał za organizację w powiatach: Łuck, Dubno i Krzemieniec) oraz Ołeksandr Buseł (Równno, Kostopol i Zdołbunow). Organizacjami powiatowymi mieli kierować: Annanij Zakosztuj (Włodzimierz Wołyński), Ołeksza Bahniuk (Horochów), Mykoła Skopjuk (Łuck), Stepan Pszenycznyj (Dubno), Ihor Szubski (Krzemieniec), Wołodymyr Robitnycki (Równno i Kostopol) i Hryhorij Horbaczewski (Równno)²⁶. Pracę organizacyjną na Wołyniu wspierał dodatek do tygodnika „Nowe Seło” wydawanego we Lwowie pod tytułem „Mołode Seło” redagowany przez Petro Mirczuka. W redakcji dodatku pracował m.in. wspomniany już Jarosław Staruch. Był on szeroko kolportowany na Wołyniu. W drugiej połowie 1936 r. Wasyl Sydor

²⁶ В. Мороз, *Ярослав Старух (нарис життя та діяльності)*, [w:] *Ярослав Старух. Документи і матеріали, Л. УПА нс*, т. 21, Київ, Торонто 2012, s. 59, 61.

(późniejszy dowódca UPA-Zachód) zorganizował „pierwszy” stały oddział zbrojny „Wowky” działający na Wołyniu. Na początku liczył 25 osób, a na jego czele stał Wasyl Makar ps. „Siromanec”. Temu oddziałowi przypisuje się zabicie w listopadzie 1936 r. trzech policjantów w Kowlu. Ponieważ liczba zamachów zaczęła wzrastać, dlatego policja zajęła się nacjonalistami bardziej energicznie. Na efekty nie trzeba było czekać dłużej. W sierpniu 1937 r. polski kontrwywiad wykrył kolportaż ukraińskich wydawnictw antypaństwowych i policja dokonała aresztowań znaczących aktywistów ounowskich, m.in. na Wołyniu. Wydatną pomoc w tym zakresie zaoferował, jeszcze w czerwcu 1937 r., wspomniany Bahniuk, który donosił władzy o szczegółach istnienia organizacji na Wołyniu²⁷. Policja mając jego informacje przystąpiła do aresztów nacjonalistów. Za kratkami znaleźli się m.in.: J. Buseł, Petro Myhał i M. Skopjuk. 5 sierpnia 1937 r. policja aresztowała 138 aktywistów ukraińskich z Wołynia (m.in. Ołeksandra Busela, Horbaczewskiego, Mykołę Kosa, Mostowycza, Pszenycznego, Starucha, Sydora, Rostysława Wołoszyna, Robitnyckiego), a końcem tegoż roku – Szubskiego. Osadzeni czekali na proces w więzieniu w Ostrogu nad Horyniem (pow. Zdołbunów)²⁸. Ze względu na liczbę aresztowanych, proces podzielono na kilka tur. Proces pierwszych dwudziestu dwóch osób rozpoczął się dopiero 22 maja 1939 r. i trwał cztery dni. Interesujący nas nacjonaściści zostali skazani na od 8 do 13 lat więzienia. Z nich tylko R. Wołoszyn został uniewinniony, co spowodowało, jawne i niejawne, posądzenie go o podjęcie tajnej współpracy z policją. Uwięzieni odzyskali wolność 18 września 1939 r., gdy Armia Czerwona weszła do Baranowicz, gdzie przebywali oni w więzieniu.

Dzięki działaniom władzy, do wybuchu II wojny światowej, dotrwał na wolności tylko jeden prowidnyk, powiatowy z Wołynia – A. Zakosztuj. W konsekwencji tych aresztów działacze nacjonalistycznych, w latach 1937-1939, na Wołyniu nie funkcjonował prowid krajowy. Dopiero we wrześniu 1939 r., według P. Mirczuka, prowidnykiem Krajowej Eg-

²⁷ Ibidem, s. 61.

²⁸ П. Мірчук, *op. cit.*, *passim*; О. Ішук, І. Марчук, *Брати Бусли. Життя за Україну, Літопис УПА серія „Події і люди”*, книга 16, Торонто–Львів 2011, s. 28.

zekutywy OUN na PZUZ został, po wyjściu na wolność, Iwan Skopjuk (brat Mykoły), a jego zastępcą – A. Zakosztuj²⁹. Według innej wersji prowidnykiem miał być schorowany W. Robitnycki, który zmarł na suchoty 30 lipca 1941 r.³⁰ W rzeczywistości na Wołyniu w rozpatrywanym okresie nie było żadnych władz ounowskich szczebla centralnego.

* * *

Po wybuchu wojny, wskutek migracji Ukraińców do Generalnego Gubernatorstwa nie było wiadomo, kto z działaczy nacjonalistów pozostał w swoim dotychczasowym miejscu zamieszkania tj. pod okupacją sowiecką. Ponadto Sowieci przystąpili do „izolowania” nacjonalistów ukraińskich (i to niezależnie od ich narodowości). Prowadząc skoordynowaną działalność doprowadzili oni do wielu aresztowań i wywózek na Wschód. Jeżeli chodzi o nacjonalistów ukraińskich, to m.in. już w grudniu 1939 r. udało im się zaaresztować prawie trzydziestu członków OUN³¹.

Celem wznowienia działalności nacjonalistycznej na terenach okupacji sowieckiej, od początku 1940 r. działacze nacjonalistyczni znajdujący się w Krakowie sformowali dwie grupy aktywistów, które miały udać się: jedna w kierunku Lwowa (dowódca Pszenyczynj), a druga na Wołyń (Wołodymyr Tymczij ps. „Łopatyński”)³². Obaj dowódcy zginęli w strefie granicznej, a pozostali członkowie grup albo też ponieśli śmierć, albo zostali ujęci. Po śmierci prowidnyka Tymczija nowym szefem OUN na terenach zajętych przez Sowieców mianowano Iwana Kłymowa ps. „Łehenda”. Ponieważ nadal nie było informacji o przetrwaniu struktur ounowskich na obszarach pod okupacją sowiecką, „Łehenda” (przebywający w Krakowie) postanowił najpierw wy badać teren poprzez wysłanie swoich ludzi. Wybór padł na Wołodymyra Łobaja ps. „Wuhlar” (jednego z późniejszych głównych organizatorów łączności osobowej między jednostkami OUN) i Mykołę Swistuna ps. „Woron” (później-

²⁹ П. Мірчук, *op. cit.*, s. 351.

³⁰ Нр.: І. Марчук, *Командир УПА-Північ, Дмитро Клячківський «Клим Савур»*. Монографія, Рівне 2009, s. 15.

³¹ М. Кучерепа, В. Вісин, *Волинь: 1939-1941 рр. Навчальний посібник*, Луцьк 2005, s. 115.

³² Э. Перепічка, *Феномен Степана Бандери*, Львів 2006, s. 498.

szego jednego z najlepszych dowódców oddziałów w UPA-Północ). Tym razem eskapada udała się i Swistun zamieszkał w rodzinnej wsi – Ordów, a Łobaj – w sąsiedniej wsi gminnej Stojanów (pow. Radziechów). Podzielili się oni terenami do penetracji. Swistun miał dokonać rozeznania w powiatach: Radziechów, Sokal, Kamionka Strumiłowa i Rawa Ruska, Łobaj miał zająć się terenami wołyńskimi³³.

Mimo tego sukcesu, dopiero powołanie specjalnego sztabu do przetrzutu ludzi przez granicę, kierowanego przez Dmytro Hrycaja przyniosło spodziewane efekty. Dzięki jego zachodom, w marcu 1940 r. na teren okupacji sowieckiej przedostały się trzy grupy: Wołodymyra Hrynowa ps. „Kremiński”; Iwana Kłymowa ps. „Łehenda” (z zadaniem pracy na Wołyniu, ale na miejsce swojej bazy wybrał Małopolskę Wschodnią) i Łewa Zacnego ps. „Wik” („Trojan”). W grupie „Kremińskiego” był m.in. Dmytro Myron ps. „Orłyk”, a w grupie „Wika” m.in. Ołeksandr Łucki ps. „Andrijenko” i Wasyl Czyżewski ps. „Demyd”³⁴. Większość z nich miała pracować w Małopolsce Wschodniej, ale jak piszę poniżej ich zasięg wpływu obejmował też Wołyń.

Podczas penetracji Wołynia Łobaj ustalił obecność tylko pojedynczych aktywistów (np. Pyłypa Mazuroka, Stepana Karabina i znanego nam już Iwana Skopjuka). Było to równoznaczne z brakiem zachowania się zorganizowanych struktur ounowskich. Taki stan determinował pracę od podstaw. Pierwszym, który wznowił działalność był przedwojenny prowidnyk łuckiego powiatu OUN M. Skopjuk. Najpierw na swoim terenie odszukał nacjonalistów w kilku wsiach: Żydyczyn i Wyszków (obie w gminie Kiwerce), Ławrów (gm. Połonka), Miłusze (gm. Kniahihinek) i gminnej – Poddębce³⁵. Następnie udało mu się nawiązać kontakt z Łobajem i poprzez niego z aktywem wyższego szczebla OUN. Do ich pierwszego spotkania doszło wiosną 1940 r., gdy Łobaj znowu przybył na Wołyń. Mirczuk wykorzystując tenże fakt stworzył teorię, iż Skopjuk był w 1940 r. prowidnykiem OUN na PZUZ³⁶. Wydaje się, iż jedna czy

³³ В. Макар, *Ситуація і політичні процеси на Волині*, [w:] В. Макар, *Спомини та роздуми. Зібрання творів у чотирьох томах, Бойові друзі*, т. 2, книга 1, Торонто- Київ, 2001, s. 53.

³⁴ В. Макар, *Ситуація і політичні...*, s. 62; Э. Перепічка, op. cit., s. 498.

³⁵ М. Кучерепа, В. Вісин, op. cit., s. 114.

³⁶ П. Мірчук, op. cit., s. 702.

dwie wizyty nie świadczą o kierowaniu całą strukturą. Wtedy też z GG przybył do Łobaja Dmytro Majiwski noszący pseudonim „Taras”.

Działalność Skopjuka polegała na realizowaniu podstawowego szkolenia: „W ciągu 1940 r. prowadził on szereg narad i kursów, na których członkowie OUN uczyli się taktyki walki partyzanckiej, metod drukowania, podstaw wiedzy sanitarnej, zajmowali się przygotowaniem wojskowym”³⁷. Możliwości jednego człowieka były i są ograniczone. Dlatego dziwią stwierdzenia Kuczerepy i Wisyna, iż: „Na Wołyniu pojawiły się nowe ośrodki (stancje [wsie]), rejonowe, powiatowe i okręgowe prowody OUN. Tylko w prowodzie okręgu łuckiego praca prowadzona była w przybliżeniu w 100 wsiach. Ogólna liczba członków tutaj stanowiła 250-300 osób”³⁸. Do tych danych należy odnieść się nadzwyczaj ostrożnie. Badająca tę tematykę T. Samsoniuk zajęła się wyjaśnieniem problemu walki sowieckich służb bezpieczeństwa z OUN w 1940 r. w obwodach wołyńskim i rówieńskim, a więc na całym Wołyniu³⁹. Jej badania pozwoliły na ustalenie danych osobowych, dosłownie – 12-13 ounowców. Nie podała też żadnej struktury organizacyjnej, ani obsady kadrowej. Temat „przykryła” lokalizowaniem i likwidowaniem grup Ukraińców, którzy decydowali się, z różnych powodów, na przekroczenie granicy z GG drogą nielegalną.

W końcu września 1940 r. do Skopjuka dotarł kolejny aktywista OUN-SD szczebla centralnego: Dmytro Myron. Miał on za zadanie poinformowanie gospodarza o „rozłamie” w OUN⁴⁰ i „przecignięcie” go na stronę zwolenników Bandery. Skopjuk nie dał jednoznacznej odpowiedzi. W tej sytuacji u niego ponownie zjawił się Kłymiw. Usłyszał on wtedy, iż: „Po tym, co zrobiono w Prowidzie Centralnym OUN, dla mnie ani Melnyk, ani Bandera nie mogą być autorytetami i dlatego będę

³⁷ М. Кучерепа, В. Вісин, *op. cit.*, s. 115.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Т. Самсонюк, *Боротьба радянських спецслужб з ОУН на території Волинської та Рівненської областей (1940 рік)*, [w:] „Наукові Записки. Історичні науки“, Випуск 16, Острог 2010, s. 72-79.

⁴⁰ Od lutego 1943 r. Stepan Bandera rozpoczął akcję usamodzielnienia się części „krajowej” z OUN zakończonej formalnie w kwietniu 1941 r. Frakcja Bandery nazwała się OUN-Samostijnikiw Derżawnikiw (OUN-SD) tj. OUN – Niepodległościowców i Państwowców.

zajmować pozycję centralną⁴¹. Na przejście na stronę banderowców zdecydował się natomiast A. Zakosztuj ps. „Wasył” i podjął współpracę z Łobajem. Ich staraniem powstały komórki organizacyjne na terytorium powiatów Włodzimierz Wołyński i Kowel, w rejonach Kamienia Koszyrskiego i okolicach Pińska. W tej niejasnej sytuacji „Łehenda” zarządził „inwentaryzację” stanu posiadania i w październiku 1940 r. wezwał stronników banderowców z Wołynia do przejścia na teren GG. Okazało się, iż znalazło się ich tylko 36-40. Ostatecznie w czterech grupach przeszli pod okupację niemiecką.

Z tych, którzy pozostali na Wołyniu wielu zostało aresztowanych przez NKWD. Część z nich wydał M. Skopjuk, którego NKWD ujęło we wsi Zaborol (gm. Kniahihinek, pow. Łuck) w nocy z 6 na 7 stycznia 1941 r.⁴² Mimo niewątpliwych „zasług” dla Sowieców, po wykorzystaniu jego informacji, enkawudziści stracili go 30 lipca 1941 r. w więzieniu w Łucku. O słabości podziemia ounowskiego na Wołyniu świadczy fakt, w odróżnieniu od sytuacji w Małopolsce Wschodniej, iż podczas pierwszej okupacji sowieckiej nie doszło do żadnego procesu zbiorowego.

Na podstawie wyżej wymienionych informacji, nietrudno wyciągnąć wnioski, iż na PZUZ podczas pierwszej okupacji sowieckiej nie było struktury krajowej OUN. Nawet próbujący ją odbudować, według niektórych historyków – Skopjuk nie chciał identyfikować się z jedną ze stron „rozłamu” OUN. Można zaryzykować tezę, iż po jego aresztowaniu praca organizacyjna mogła być prowadzona tylko na skalę lokalną. Dopiero przybyły na przełomie 1941 i 1942 r. Dmytro Klaczkiwski ps. „Ochrim” rozwinął szeroko działalność ounowską.

* * *

Klaczkiwskiego⁴³ wymyślił i nazaczył na stanowisko prowidyka

⁴¹ Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області. ф. оп. спр. 6824, т. 1, арк. 182, [w:] М. Кучерепа, В. Вісин, оп. cit., s. 116.

⁴² В. Макар, *Ситуація і політичні...*, s. 53.

⁴³ Dmytro Klaczkiwski pochodził ze Zbaraża (woj. Tarnopol). Urodził się 4 listopada 1911 r. Ojciec zmarł mu w 1919 r., matka była praczką. Mimo tego skończył gimnazjum w Stanisławowie i kursy handlowe we Lwowie. Ze służby w Wojsku Polskim wyszedł w stopniu starszego strzelca. W latach 1935-1938 był sprzedawcą w sklepie ukraińskim, a następnie buchalterem-rewidentem w firmie „Укрплодоч”. Aktywnie działał w Towarzystwie Sportowym „Sokił”. W 1939 r.

OUN na PZUZ Mykoła Łebedź (urzędujący prowidnyk centralnego prowodu OUN-SD). Niemający dotąd większych sukcesów w pracy ounowskiej, Klaczkowski przybył na Wołyń pod koniec 1941 r. Pierwszym i zasadniczym celem jego działania było reaktywowanie struktur ounowskich. Mógł liczyć na pomoc centralnego prowodu OUN-SD. Już na samym początku referentura polityczna tegoż prowodu pomogła mu, organizując w grudniu 1941 r. w Klewaniu szkolenie aktywu (kierował nim przysłany z Małopolski Wschodniej Stepan Hałamaj ps. „Arkadij Wyszohrodski”). Po zapoznaniu się z sytuacją na miejscu Klaczkowski powołał krajowy prowid dla PZUZ⁴⁴. Prawdopodobnie wtedy też na Wołyniu zorganizowano dwa obwody ounowskie: wołyński (prowidnyk, znany nam już z okresu międzywojennego – Annanij Zakosztuj) i rówieński (Ołeksandr Pryszaźniuk ps. „Mitła”). Teren ich działania rozgraniczała rzeka Horyń. Z czasem podlegało im dziesięć prowidów okręgowych⁴⁵.

W 1942 r. wskutek działalności okupanta niemieckiego (wywózka na roboty do Rzeszy i konieczność zdawania „kontyngentów” płodów rolnych) coraz więcej zagrożonych chłopców i gospodarzy gromadziło się w lasach. Wśród nich zdecydowaną większość stanowili Ukraińcy.

został aresztowany prewencyjnie. Działalnością ounowską zaczął parać się od 1940 r. na odcinku młodzieżowym. W przeddzień wojny niemiecko-sowieckiej miał być prowidnykiem OUN-SD obwodu (miasta?) Lwów. Został zabity 12 lutego 1945 r. W UPA posługiwał się pseudonimem „Kłym Sawur”.

⁴⁴ Weszli do niego: Serhij Kaczynski ps. „Ostap” („Iwan”) – zastępca prowidnyka i referent organizacyjny, referenci – Jakiw Buseł ps. „Hałyna” (polityczny), Wasyl Iwachiw ps. „Sonar” (wojskowy), a Wasyl Makar ps. „Bezridnyj” kierował SB. Siatką żeńską zawiadywała Ołena Mostowycz ps. „Werba”. Wkrótce została zastąpiona przez Julię Plisak-Łucką ps. „Ulana” („Odarka”), gdyż „Werba” nie miała zdolności organizatorskich. Dopiero w marcu 1943 r. do prowodu dołączył Rostysław Wołoszyn.

⁴⁵ W obwodzie wołyńskim: włodzimierski (prowidnyk P. Matwijczuk ps. „Kryłacz”), łucki (H. Maksymjuk ps. „Kajdasz”, po nim A. Kozjar ps. „Haj”), kowelski (M. Kulisz ps. „Jaszczur”), berestecki („Chwyła”). W obwodzie rówieńskim: dubieński (S. Zatowkaniuk ps. „Ptaszka”), rówieński (R. Poliszczuk ps. „Matros”), kostopolski (H. Rybak ps. „Jurko”), sarneński (I. Łytwynczuk ps. „Dubowyj”), krzemieniecki (A. Łobaj ps. „Marko”) i stoliński („Kruk”). Podaję za: I. Марчук, *Командир УПА-Північ, Дмитро Клячківський «Клим Савур». Монографія*, Рівне 2009, s. 20-21.

Ponieważ jedyną organizacją werbującą ich była Ukraińska Powstańcza Armia, którą dowodził Taras Borowец ps. „Taras Bulba”, to istniało zagrożenie, że nacjonałiści potem nie znajdą ludzi dla realizacji swoich celów. Dlatego postanowili, mimo wcześniejszych deklaracji nie tworzenia „partyzantki”, przystąpić do organizacji własnych stałych oddziałów zbrojnych. Na tymże odcinku pojawiło się też zagrożenie przejścia przebywających w lasach, do partyzantki sowieckiej. Zresztą, w okresie 1943 r. i pierwszej połowy 1944 r. więcej Ukraińców wstąpiło do niej niż do zbrojnych formacji nacjonalistów ukraińskich⁴⁶. Oprócz nich OUN-SD na PZUZ zorganizował, prawie w każdej wsi, kuszczu⁴⁷, czy rejonie bojówki i sotnie terenowe. Sposób ich powstania, strukturę organizacyjną i działalność opisałem w artykule pt. *Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drugiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD*⁴⁸. Dlatego pomijam w tym artykule tę tematykę.

* * *

Pomysł posiadania własnej siły zbrojnej zaczął kiełkować w OUN-SD w połowie 1942 r. W celu rozpoczęcia działań, w lipcu 1942 r. na Wołyń został skierowany Wasyl Iwachiw ps. „Som”⁴⁹, który został referentem wojskowym prowidu OUN-SD na PZUZ. Ponieważ na terytorium na wschód od rzeki Horyń pracę „wojskową” prowadził już S. Kaczynski, to należało znaleźć chętnego do podjęcia podobnej na zachód od niej. Wybór Klaczkiwskiego padł na Jurija Stelmaszczuka ps. „Rudyj”. Wszyscy trzej (Klaczkiwski, Iwachiw i Stelmaszczuk) jeszcze w lipcu tegoż roku spotkali się we wsi Poddębce (pow. Łuck). Według zeznań Stelmaszczuka, kolejna narada w szerszym gronie (szczebla

⁴⁶ *Україна партизанська 1941-1945. Партизанські формування та органи керівництва ними*, red. В.А. Смолій та ін., Київ 2001; A. Gogun, *Partyzanci Stalina na Ukrainie. Nieznane działania 1941-1944*, Warszawa 2010.

⁴⁷ Tj. ounowskiego związku kilku wsi.

⁴⁸ *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. B. Grott, Warszawa 2010, s. 173-206.

⁴⁹ Wcześniej (druga połowa 1941 r.) zorganizował w osiedlu Pomorzany (pow. Zborów, woj. Tarnopol) obóz niemieckiej „Służby Pracy”, w której Osyp Karaczewski ps. „Swoboda” prowadził szkolenie wojskowe młodzieży ukraińskiej.

okręgu i obwodu) z udziałem Klaczkiewskiego odbyła się na początku września 1942 r. we wsi Mstyszyn (gm. Połonka, pow. Łuck).

Działania te napotkały na zasadniczą trudność. Żaden z organizatorów nie miał wyobrażenia o regulaminach typowo wojskowych czy kształtowaniu się struktury wewnątrzoddziałowej czy powyżej szczebla oddziałów. Dlatego prowidnyk OUN-SD Mykoła Łebedź ps. „Maksym Ruban” zorganizował dwie konferencje wojskowe, na których miano wypracować odpowiednie rozwiązania. Odbyły się one w październiku i grudniu 1942 r. w Małopolsce Wschodniej. Brali w nich udział: Łebedź, Dmytro Hrycaj (referent wojskowy centralnego проводу), I. Kłymiw ps. „Łehenda” (usunięty ze stanowiska prowidnyka ZUZ, a wówczas „starszyna” do zadań specjalnych)⁵⁰ i krajowi referenci wojskowi: na ZUZ (Łuka Pawłyszyn ps. „Wowk”), PZUZ (W. Iwachiw ps. „Som”) i SUZ (Mychajło Medwidź ps. „Karpowycz”)⁵¹. W styczniu 1943 r. regulaminy (pod nazwą „Manifesty”) były rozesłane w teren. Iwachiw widząc niezależne działania Iwana Łytwynczuka ps. „Dubowyj” na północnym-wschodzie Wołynia postanowił odwiedzić go na początku lutego (1943 r.) i omówić szczegóły dalszego działania. Przywiózł mu także zgodę na dalsze formowanie stałych oddziałów zbrojnych. Kolejną naradę w dniu 15 lutego 1943 r. Iwachiw zwołał do znanej nam już wsi Poddębce. Udział w niej wzięli terenowi referenci wojskowi obwodu wołyńskiego OUN-SD. Omówiono na niej te „manifesty”, a także przejrzano spisy ludzi, którzy mogli podjąć się organizacji oddziałów zbrojnych.

W tym samym czasie na szczeblu centralnym OUN-SD zaczęła szwankować wzajemna komunikacja i współpraca. Przyczyną tego było włączenie do centralnego проводу Romana Szuchewycza, który zajął miejsce D. Hrycaja jako referenta wojskowego. To on dążył do konfrontacji. Być może działał według dyspozycji „czynników” niemieckich, które mógł otrzymać po odejściu ze służby w Schutzmannschaft Bataillons 201 (w 1942 roku działał na północ od rzeki Prypeć). Do otwartej konfrontacji między „urzędującym” prowidnykiem Łebe-

⁵⁰ Ponieważ obaj ostatni zostali aresztowani na początku grudnia 1942 r., to nie brali udziału w konferencji grudniowej.

⁵¹ І. Патриляк, *1943 рік в історії ОУН і УПА*, [w:] „Український Визвольний Рух” (dalej: „УВР”), № 13, Львів 2009, s. 139; Л. Павлишин, *„На грані двох світів...”*. Спогади військовика-бандерівця, Львів 2010, s. 207-208.

dziem i nim doszło na trzeciej konferencji OUN-SD odbytej w dniach 17-21 lutego 1943 r. w jednym z osiedli Oleska w byłym województwie tarnopolskim. Podstawą sporu był stosunek do podjęcia walki z okupantem niemieckim. Prowidnyk OUN-SD na ZUZ Mychajło Stepaniak i popierający go Łebedź dążyli do wywołania powstania antyniemieckiego, co miałyby potwierdzić ich wrogą postawę do nich. Na czele ich opozycji stanął Szuchewycz (popierał go m.in. Kłaczkiwski).

O podjętych decyzjach poinformował nas Stepaniak. Powiedział, iż: „Jednakowoż, pod wpływem członka centralnego проводu, ostatnio powołanego na członka Biura проводу”⁵² [czyli R. Szuchewycza] wyznaczony kurs na tej konferencji, był odrzucony, a polityka organizacji w kwestiach walki zbrojnej, poszła po linii, praktycznie już realizowanej na Wołyniu przez „Kłyma Sawura”, będącym komendantem UPA, tj. walki przeciwko partyzantom czerwonym [sowieckim] i Polakom⁵³.

Na tej naradzie wymyślono też, w sumie nie przyjętą w praktyce, nazwę dla swoich sił zbrojnych – Ukraińska Wyzwoleńcza Armia⁵⁴. Przy okazji warto dodać, że według wielu naukowców polskich, w tajnej uchwałie tejże konferencji, wydano rozkaz likwidacji [wymordowania] polskiej ludności cywilnej. Aby zakończyć wątek stosunku do okupanta niemieckiego warto dodać, iż na sierpniowym (1943 r.) Nadzwyczajnym Wielkim Zborze ponownie stanęła tematyka walki z okupantami i z ludnością polską. To na nim Stepaniak (a popierał go znowu tylko Łebedź) powiedział, iż UPA skompromitowała siebie i najlepiej byłoby zmienić nazwę OUN⁵⁵. Na tejże trzeciej konferencji na pewno także

⁵² Stało to się trochę później, bo w kwietniu tegoż roku.

⁵³ ДА СБУ, ф. 6, спр. 75135-ФП, арк. 19-41, *Протокол допроса обвиняемого Стэпанака Михаила...*, s. 86.

⁵⁴ Początkowo oddziały zbrojne OUN-SD nosiły zbiorczą nazwę Oddziały Wojskowe, a od trzeciej dekady kwietnia 1943 r. przejęły nazwę UPA od oddziałów Tarasa Borowcia ps. „Taras Bulba”.

⁵⁵ Po wkroczeniu Armii Czerwonej na Wołyn i zerwaniu więzi między OUN-SD na PZUZ i ZUZ w lipcu 1944 r. grupa działaczy upowskich (m.in. W. Kuk ps. „Łemisz”, Stepaniak, J. Buseł, Petro Olijnyk ps. „Enej”, w końcu sierpnia dołączył do nich Kłaczkiwski) powołała Narodowo-Wyzwoleńczą Rewolucyjną Organizację w miejsce OUN-SD. W końcu 1944 r. Szuchewycz spacyfikował ich i „wybił im z głowy” ten krok.

dyskutowano o braku wyższych kadr wojskowych na Wołyniu, bo Łebedź natychmiast wysłał z Małopolski Wschodniej dwóch starszyn⁵⁶ – Julijana Kowalskiego ps. „Harpun” i Semena Sniateckiego ps. „Siwko”, którzy znaleźli się w referacie wojskowym (według innej wersji w krajowym sztabie wojskowym) OUN-SD na PZUZ. Konsekwencją sporu między Szuchewyczem i Łebedziem było zwołanie na 9-13 kwietnia 1943 r. posiedzenia centralnego проводу. Po wyproszeniu z obrad Łebedzia na wniosek Wasyla Kuka usunięto go ze stanowiska „urzędującego” проводника. Wobec takiego obrotu sprawy, Stepaniak nie chciał dopuścić do władzy absolutnej Szuchewycza i zgłosił wniosek, aby wybrać kolektywne kierownictwo pod nazwą „Biuro проводу”. Tak też się stało. Do niego weszli: Szuchewycz, Dmytro Majiwski i Zynowij Matła⁵⁷. Ale sukces odniósł też i Szuchewycz, bo w tym biurze został „pierwszym wśród równych”⁵⁸. Tym sposobem zaprzepaszczono szansę „demokratyzacji” tej organizacji. Powyższe zmiany organizacyjne i kadrowe, w chwili podejmowania były nielegalne, zatwierdził III Nadzwyczajny Wielki Zjazd (NWZ) obradujący w dnach 21-25 sierpnia 1943 r. na chutorach w pobliżu wsi Słoboda Żółta rejonu Kosów (pow. Brzeżany). Warto zwrócić uwagę iż dwaj członkowie Biura проводу – Majiwski i Wołoszyn w podziemiu ukraińskim byli posądzani o działalność agenturalną na rzecz Niemców ze względu na dziwne sposoby uwolnienia z więzień okupanta niemieckiego.

* * *

Zasadniczą zmianą w dalszym funkcjonowaniu OUN-SD na PZUZ była śmierć 13 maja 1943 r., w sposób przypadkowy, całej obsady refe-

⁵⁶ *Starszyna i pidstarszyna* w UPA miały odpowiadać odpowiednio – oficerowi i podoficerowi armii regularnej.

⁵⁷ W obradach III NWZ nie brał udziału ze względu na przebywanie w areszcie. W jego miejsce członkiem został Rostysław Wołoszyn.

⁵⁸ ДА СБУ), ф. 6, спр. 75135-ФП, арк. 19-41 (*Протокол допроса обвиняемого Степанакка Михаила Дмитровича от 25 августа 1944 года*), [w:] *Боротба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА, Л. УПА нс*, ред. П. Сохань П. Потічний та ін., т. 9, Київ Торонто 2007, т. 9, s. 86-89.

ratu wojskowego w okolicy Kołek w osobach: Iwachowa⁵⁹, Kowalskiego i Śniateckiego (adiutanta sztabu⁶⁰). To była bolesna strata dla UPA i dlatego szybko zareagował sam Szuchewycz. Jego ludzie nawiązali kontakt z byłymi członkami batalionu policyjnego 201.

W maju 1943 r. byli wezwani z Galicji i wysłani na PZUZ podporucznik Mychajło Medwidź – „Kremjanski” i 30 byłych wojaków z 201 batalionu. Wśród nich byli porucznik M. Łewycki – „Makarenko”, podporucznik Z. Kostyszyn – „Korban” i 28 podstarszyn⁶¹.

Od tej pory pełną władzę „wojskową” i organizacyjną przejął Klaczkowski. Zaczął rządzić od włączenia w struktury UPA siatki cywilnej tj. struktur OUN-SD. W tej jednolitej organizacji, którą nazwę – „UPA Klaczkowskiego”, dowództwo główne stanowili, oprócz Klaczkowskiego: Rostysław Wołoszyn ps. „Horbenko” (komendant zaplecza), Jakiw Buseł ps. „Hałyna” (szef sztabu politycznego) i Leonid Stupnycki ps. „Honczarenko” (szef sztabu wojskowego). Sektor „zaplecze” miał następujące referaty (w nawiasach – referenci): społeczno-polityczny (A. Zakosztuj tym razem jako „Wowk”), SB (Wasył Makar ps. „Bezridnyj”)⁶², gospodarczy (Jewhen Tatura ps. „Omelko”, po nim Antin Moroz ps. „Zubatyj”), organizacyjno-mobilizacyjny (Mykoła Jakymczuk ps. „Ołeh”, funkcjonował dopiero od września 1943 r.), siatki żeńskiej albo tzw. Ukraińskiego Czerwonego Krzyża (Julia Plisak-Łucka ps. „Ulana”) i łączności osobowej (Hanna Kozaczok ps. „Hania”)⁶³. W sektorze politycznym Buseła trudno jest ustalić hierarchię osób podlegającym mu. Wydaje się, że zajmowali się oni tym,

⁵⁹ Kilka lat temu historyk ukraiński Ołeksandr Wowk postawił tezę, iż pierwszym dowódcą UPA był „Som”, a szefem sztabu „Harpun”. Dyskusja trwa nadal.

⁶⁰ W wielu źródłach ukraińskich referat wojskowy określa się mianem Krajowego Wojskowego Sztabu. W tej wersji „Siwko” był adiutantem sztabu.

⁶¹ І. Марчук, *Сотник УПА Петро Гудзоватий «Очеретенко»*, Львів 2011, s. 26.

⁶² Ponieważ w SB panowała struktura przedmiotowa, to należy sądzić, iż podlegał tylko intencjonalnie dowódcy zaplecza, a realnie jego zwierzchnikiem był referent SB centralnego prowodu OUN-SD – Mykoła Arsenycz.

⁶³ І. Марчук, *Структура ОУН на Волині у період другої світової війни*, Збірник 3, [w:] „Український Визвольний Рух”, Збірник 3, Львів 2004, s. 200.

na czym się znali, i nie wymagali odpowiednich stanowisk czy „tytułów”. Tak więc Busełowi podlegali: Maria Zatyrekewycz ps. „Cio-cia Chiwra” (żona Petro Olijnyka ps. „Enej” dowódcy WO „Bohun”), Nil Chasewycz ps. „Dziadzio Bejł”, który był najwybitniejszym artystą (grafika, rysunek) podziemia nacjonalistycznego, Łejba Dąbrowski ps. „Walerij” (Żyd, prawnik z wykształceniem wyższym) oraz A. Myseczko ps. „Maj”, Antin Tuczak ps. „Kruk” i Dmytro Korda ps. „Kinasz”. Ogólnie współpracowników Busła nazywano kryptonimem „Ławoczka”. Ten ośrodek wydawał wiele czasopism, np.: „Do Zbroji”, „Ukrajński Pereć”, „Wilna Ukrajina, i „Za Samostijnu Ukrajinu”. Aktywiści ci z pomocą struktur niższego szczebla kierowali nie tylko działalnością w środowisku ounowskim, ale też mieli wielki wpływ na postawę, świadomość i udział wielu Ukraińców w przedsięwzięciach wobec ludności polskiej. Kolejną decyzją Klaczkiwskiego było skomasowanie istniejących oddziałów zbrojnych w trzy „grupy” terytorialne, a od końca lipca zaczęto formować cztery okręgi wojskowe: „Turiw”, „Zahrawa”, „Bohun” i „Tiutiunnyk” (piszę o tym dalej).

W ogniu dyskusji politycznych o odpowiedzialności za ludobójstwo na Wołyniu niektórzy naukowcy próbują „wybielić” Szuchewycza i wskazać na Klaczkiwskiego jako jedyne winnego tej zbrodni. Jednak okazuje się, iż o wszystkim wiedział i wszystko było pod kontrolą Szuchewycza. Tak więc gdy objął funkcję referenta wojskowego centralnego prowidu dwa razy, w marcu/kwietniu 1943 r., sam przebywał w okolicy Łucka i brał udział w spotkaniach z aktywem OW/UPA. Ponieważ, jako szef trzyosobowego „Biura prowidu” nie miał wyrobionego zdania w sprawie włączenia struktur OUN-SD do „UPA Klaczkiwskiego”, to wysłał Ołeksandra Łuckiego na początku czerwca 1943 r. na miesięczną inspekcję na Wołyń. Łucki nie był zwolennikiem tej zmiany i po powrocie do Lwowa przedstawił Szuchewyczowi ocenę krytyczną. Jednak, chyba nie przekonał go, gdyż ten w połowie lipca 1943 r. wysłał na Wołyń kolejnego „inspektora-nadzorcę” Wasyla Sydora ps. „Szełest”. Miał on czynnie zapewnić realizację jego decyzji jako szef sztabu „UPA Klaczkiwskiego”. Niestety, „Kłym Sawur” okazał się przebieglejszy, bo szybko obsadził to stanowisko osobą Leonida Stupnyckiego. W tej sytuacji Sydor musiał zadowolić się funkcją szefa oddziału szkoleniowego sztabu. Oczywiście, był on człowiekiem Szuchewycza i jemu zdawał relację. Sydor nie tylko zjawił się osobiście, ale wraz z nim przyszło

około trzystu przeszkolonych mężczyzn do stałych oddziałów, którzy byli zgrupowani w dwóch sotniach (o tym piszę dalej).

Jak wcześniej zazaczyłem sprawa „wydarzeń” wołyńskich (chodziło o mordowanie ludności polskiej) zabrała też dużo czasu w dyskusjach na III NWZ. Zgłaszane wątpliwości w tej sprawie na posiedzeniu centralnego prowidu w październiku 1943 r., przez przynajmniej część członków tego gremium, były podstawą do wyjazdu na Wołyń samego Szuchewycza celem ich oceny. Był gościem Klaczkiwskiego przez cały listopad. Po powrocie do Małopolski Wschodniej, w dniu 5 grudnia 1943 r. zwołał on do Lwowa (przy ul. Żółkiewskiej) posiedzenie prowidu⁶⁴. Na nim według O. Łuckiego:

Szuchewycz stwierdził, iż utworzona przez Krajowy Wołyński „Prowid” [OUN-SD] UPA całkowicie sprawdziła się i jej działalność stała się znana, nie tylko na Wołyniu, ale i na wschodnich ziemiach Ukrainy, dlatego zawniioskował, aby na bazie UNS, utworzyć UPA na terytorium Galicji. Szuchewycz także dał pozytywną ocenę „Kłyma Sawura”, powiedział, iż on wśród członków UPA ma duży autorytet⁶⁵.

Na tej postawie nacjonałiści utworzyli nową UPA, której dowództwo objął sam Szuchewycz, a „UPA Klaczkiwskiego” zdegradowano do jednej z „Generalnych Grup” i nazwano ją UPA-Północ. W Małopolsce Wschodniej miała działać UPA-Zachód (przekształcona z Ukraińskiej Narodowej Samoobrony). Od 18 stycznia 1944 r. na części terytorium Wojskowego Okręgu „Bohun” utworzono UPA-Południe, której dowództwo powierzono Wasylowi Kukowi ps. „Łemisz”. Ale powróćmy do marca-kwietnia 1943 r.

W procesie tworzenia oddziałów zbrojnych nacjonałiści natrafili na całkowity brak kadr dla niższego i średniego szczebla dowódczego. Musieli sięgnąć po Ukraińców służących w pomocniczej policji ukraińskiej. Dzięki osobistym kontaktom i poprzez członków OUN-SD służących w niej udało się w okresie marzec-maj 1943 r. namówić około 1200-1500 policjantów do przejścia do OW/UPA. Szczególnie cenne

⁶⁴ І. Марчук, *Командир УПА-Північ...*, s. 102.

⁶⁵ ДА СБУ, ф. 5. – спр. 67418. т. 1. – арк. 275-288 (*Протокол допроса обвиняемого Луцкого Александра Андреевича от 6 августа 1945 года з[город] Киев*), [w:] *Л. УПА нс*, т. 9, s. 351.

było przejście kilku zwartych jednostek policyjnych⁶⁶, bo z nimi pozyskali też dowódców sotni czy kureni. Już po tych przejściach w szereгах „UPA Kłaczkiwskiego” było ok. 4 tys. ludzi, a więc policjanci stanowili około 1/3 całości. Pojawienie się policjantów w UPA umożliwiło powstanie w kwietniu i maju 1943 r. czterech zgrupowań, nazywanych w literaturze przedmiotu „Zgrupowaniami 500-osobowymi”.

Z wymienionych zgrupowań znany jest skład dowództwa tylko dwóch, tj.: „1 Grupy UPA” i „Eneja”, z maja 1943 r. Dowódcą „1 Grupy UPA” miał być Iwan Łytwynczuk ps. „Dubowyj”. „Oddziałami” sztabu mieli kierować: Mykoła Łewycki ps. „Makarenko” (operacyjny); A. Łucik ps. „Pereczycia”, a następnie Jarosław Żdan ps. „Ostryj” (wywiadu); „Beskyd” [Wasyl Łukjanczuk?] (mobilizacyjny); „Potap” (gospodarczy); Z. Kostyszyn ps. „Korban” (szkoleniowy); Iwan Łuciuk ps. „Rudjaszczyj” (wychowaczy); Dmytro Sahajko ps. „Enej” (sanitarny) i „Hornyj” (łączności)⁶⁷. Jednak na podstawie opublikowanych dokumentów w okresie od powstania grupy⁶⁸ do końca lipca (przed 6 sierpnem)⁶⁹ wynika, iż dowódcą tej „Grupy” był Mykoła Łewycki ps. „Makarenko” („Sławuta”) i dalej będą trzymał się tej wersji. W grupie „Eneja”, czyli Petro Olijnyka, szefem sztabu był „Hołubenko” (były oficer Armii Czerwonej), a szefami oddziałów sztabu: Mykoła Omelusik ps. „Poliszczuk”

⁶⁶ M.in. 320 członków batalionu Schupo nr 103 z Maciejowa, kompanii szkoły Wehrschutzu z Równego, ok. 300. uczestników szkoły gospodarczej z Łucka, ok. 100 policjantów ukraińskich z policji miejskiej w Kowlu (organizatorem wyjścia był O. Szum, w UPA – „Wowczak”), ok. 50-60 „szucmanów” z Łucka (W. Łewkowycz ps. „Woronyj”), ok. 40 policjantów z Szumska i 89 policjantów ukraińskich z Sarn (na czele z M. Łewyneciem ps. „Naływajko”).

⁶⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 3838, оп. 1, спр. 40, арк. 16, [w:] А. Кентій, *Збройний чин Українських Націоналістів 1920-1956. Історико-архівні нриси*. Т. 2: *Українська повстанська армія та збрйне підпілля Організації українських націоналістів 1942-1956*, Київ 2008, s. 54-55.

⁶⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (dalej: ЦДАВОВУ), ф. 3833, оп. 1, спр. 63, арк. 5, [w:] *Вольн і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. Документи і матеріали*, Л. УПА нс, ред.Є. Штендера, П. Сохань та ін., т. 2, Київ – Торонто 1999, s. 125-126.

⁶⁹ ЦДАВОВУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 40, арк. 18-19, [w:] *ibidem*, s. 128-130; oraz: *ibidem*, ф. 3838, оп. 1, спр. 40, арк. 20, [w:] *ibidem*, s. 130-131.

(operacyjnego), Iwan Trejko ps. „Nemo” (wywiadu), Trochim Bryhadyr. ps. „Czornyj” (gospodarczego), Wasyl Buławski ps. „Maksym” (wychowawczego), M. Martynowski ps. „Mucha” (łączników) i Jurij Borszcz ps. „Kuczerenko” (sanitarnego). Nie jest znany przydział Bohulubskiego ps. „Zełenyj”. Prawdopodobnie obsada kadrowa pozostałych dowództw „Zgrupowań 500-osobowych” była dopiero na etapie ustalania.

„Zgrupowania 500-osobowe” przywiązano do terenu⁷⁰ i odtąd każde wyjście poza swój teren operowania wymagało zameldowania się u terenowego prowidnyka rejonu wojskowego i powiadomienia go o celu przybycia. Ale i on musiał pomóc dowództwu oddziału w wykonaniu zadania. Była to pierwsza odgórna regulacja struktury kierownictwa „UPA Klaczkiewskiego” na Wołyniu. Utworzono wtedy, jak wspomniałem, trzy grupy terytorialne, które wymieniam w poniższej tablicy⁷¹.

Grupa	Dowódca	Szef sztabu	Powiaty
Północ	Iwan Łytwynczuk ps. „Dubowyj”	Mykoła Łewycki ps. „Makarenko”; Dmytro Koryneć ps. „Borysten”	Sarny, Kostopol, deklaratywnie Pińsk
Północny-Zachód	Mykoła Jakymczuk (vel Kołtoniuk) ps. „Oleń”	Ołeksij Szum ps. „Wowczak” ⁷²	Łuck, Horochów, Włodzimierz Wołyński, Kamień Koszyrski, Kowel, Luboml, deklaratywnie Kobryń i Brześć Litewski
Południe	Petro Olijnyk ps. „Enej”	„Hołubenko”	Równne, Zdołbunów, Dubno, Krzemieniec

Prawie równolegle, nowy szef sztabu L. Stupnycki ps. „Honczarenko”⁷³ zaczął tworzyć „Główny Sztab Wojskowy” (GSzW) „UPA

⁷⁰ Takie unormowanie pozwala, w sytuacji gdy nie ma bezpośredniej informacji o sprawcach napadów na konkretne miejscowości, na możliwość domniemania ich identyfikacji.

⁷¹ М. Омелусік, *УПА на Волині в 1943 році*, [w:] *Воля і Полісся. Німецька окупація. Початки УПА: документи й матеріали*, Л. УПА, ред.Є. Штендера, П. Потічний, т. 1, Торонто 1989, т. 1, s. 28.

⁷² В. Ф. Заведнюк, *Українські герої визвольних змагнь (1917-1950)*, Тернопіль 2004, s. 332.

⁷³ Bezpośrednio przed przejściem do podziemia ukraińskiego w marcu 1943 r. był komendantem szkoły Werkschutzu w Równnem. W niej za rekrutację odpowiadał, znany nam już, Serhij Kaczyński ps. „Ostap”.

Klaczkiwskiego”. W nim mały być następujące oddziały (w nawiasach ich szefowie): operacyjny (Mykoła Omelusik ps. „Poliszczuk”), wywiadowczy (Iwan Ływynenko ps. „Jewszan”), gospodarczy (Jewhen Tatura vel Roman Petrenko ps. „Omełko”), szkolenia [wojskowego] (Wasyl Sydor ps. „Krehuł”) i wychowawczy („Apostoł”)⁷⁴. Inaczej ten sztab widział syn szefa sztabu – Jurko (ukończył kurs szkoły „Drużynnyky”, który był „towarzyszem doli i niedoli ojca”). Pisał on, iż: „W sztabie znajdowali się [tylko:] mój ojciec i pułkownicy Iwan Łytwynenko i Mykoła Omelusik”⁷⁵. Gdy to skonfrontujemy z artykułem samego Omelusika z 1953 r., w którym napisał, że: „(...) cała kancelaria sztabu UPA Wołyń–Podole składała się z jednej skrzynki, głównie z mapami, którą często nosił na swoich plecach jeden jedyiny pisarz, to był cały sztab. Potrzebne dokumenty tajne i szyfr nosili w swoich torbach naczelnik oddziału operacyjnego i [lub] szef sztabu”⁷⁶, to wielce można zdziwić się skalą i możliwościami oddziałów „UPA Klaczkiwskiego”.

Wydaje się, iż to GSzW stał za kolejną reorganizacją „UPA Klaczkiwskiego” polegającą na stworzeniu czterech Wojskowych Okręgów (WO). Przyszli dowódcy tychże WO dowiedzieli się o reorganizacji na spotkaniach z Klaczkiwskim. Mykoła Jakymczuk ps. „Ołeh” (mianowany dowódcą WO „Turiw”) w połowie lipca 1943 r. we wsi Żurawicze (gm. Silno, pow. Łuck). Natomiast Iwan Łytwynczuk ps. „Dubowyj”, (WO „Zahrawa”) i prawdopodobnie Petro Olijnyk ps. „Enej” (WO „Bohun”) na naradzie w dniach 12-13 sierpnia 1943 r. w jednym z chutorów wsi Pracuki (gm. Dąbrowica, pow. Sarny). Podział terytorialny utworzonych WO przedstawia poniższa tablica (pokazuje ona nazwy i kryptonimy nadrejonów wojskowych według formalnej terminologii)⁷⁷.

⁷⁴ І. Марчук, *Формування та структура УПА-Північ*, [w:] *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів*, Львів 2004, s. 115.

⁷⁵ Ю Ступницький, *Спогади про пережите*, ред. О. Вовк, Львів, Л. УПА – Бібліотека, т. 1, Львів Торонто, 2004, s. 55.

⁷⁶ М. Омелусік, *op. cit.*, s. 19.

⁷⁷ О. Вовк, *Короткий нари с діяльності та її заплія на ПЗУЗ ів прилеглих регіонах у 1943-1946 рр.*, [w:] „УВР”, № 8, Львів 2006, s. 177.

WO „Zahrawa”	WO „Bohun”	WO „Turiw”	WO „Tiutiunnyk”
Kostopolski („Dołyna”)	Korecki („Kolino”)	Łucki („Chortycia”)	Żytomierz
Sarneński („Lisowa Pisia”)	Rówieński („Ozero”)	Włodzimierski („Step”)	Berdyczów
Stoliński („Hało”)	Zdobunowski („Łuh”)	Kowelski („Kodak”)	Andruszówka
Piński („Bołoto”)	Dubieński („Dub”)	Berestecki	Nowohrad Wołyński (d. Zwiahel)
	Krzemieński („Zmija”)		Owrucz
			Fastów

Siedziby sztabów ulokowały się: we wsi Orwianica (gm. Dąbrowica, pow. Sarny) – dla WO „Zahrawa”; we wsi Mosty (12 km od Mizocza) – dla WO „Bohun”; w „Siczy Świniarzyńskiej”, a następnie w Lasach Skulińskich – dla WO „Turiw”. Jeżeli chodzi o WO „Tiutiunnyk”, to nie posiadał on w tym czasie własnych sotni, dlatego nie przebywał na przeznaczonym mu terytorium, ale wykorzystywał najczęściej siedzibę WO „Zahrawa”.

Skład dowódczy wojskowych okręgów przedstawiam w kolejnej tabelicy.

Stanowisko	WO „Zahrawa”	WO „Bohun”	WO „Turiw”	WO „Tiutiunnyk”
Dowódca	Iwan Łytwynczuk ps. „Dubowj”	Petro Olijnyk s. „Enej”	Mykoła Kołtoniuk (vel Jakymczuk) ps. „Oleh”; od IX 1943 Jurij Stelmaszczuk ps. „Rudyj”	Fedir Worobeć ps. „Wereszczaka”
Dowódca zaplecza	Hryhoryj Rybak ps. „Jurko”	Sylwester Zatokaniuk ps. „Ptaszka”	Matwijczuk ps. „Witalij” („Kryłacz”)	brak obsady
Szef sztabu politycznego	Wasył Hudenko ps. „Ostap”; od IX 1943 Stepan Kostecki ps. „Zymnyj”	Wasył Buławski ps. „Maksym”; od IX 1943 „Nestor”	Żorż Moriak ps. „Cyhan”*	Jewhen Mowczan ps. „Oreł”
Szef sztabu wojskowego	Mykoła Lewycki ps. „Sławuta”; od IX 1943 Dmytro Koryneć ps. „Borysten”	Dmytro Kazwan ps. „Czernyk”	Borys Bedryk ps. „Kłym”; od IX 1943 A. Waszczuk ps. „Chmurnyj”	Petro Gudzuwatyj ps. „Oczeretenko”

* stanowisko – politwychownyk

W tymże okresie, tj. w dniu 1 sierpnia 1943 r. wydzielono z WO „Zahrawa” także samodzielną rajdową „grupę bojową Borystena” do wymordowania Polaków w północnych terenach powiatu Sarny. Zadania te określono w rozkazie nr 24 z 2 września 1943 r., w którym czytamy:

Dla likwidacji ostatnich w tym rejonie wsi polskich rozkazuję wymarsz oddziałów Jarka i Topoli pod dowództwem d[owó]dcy Łajdaki z w[si] Łuka do chutoru Łuka i Huty Stepanogrodzkiej. Oddziały d[owó]dców Kory i Worona, a z nimi tabory wszystkich oddziałów pod ochroną oddziału d[owó]dcy Szauli okrążą łukiem las i [wsie] Dobrzyń, Stepanogród, Hutę [i] Dubówkę celem wymordowania spotkanego wroga. Oddział d[owó]dcy Worona ma zlikwidować osiedla polskie: Górne, Ostry Róg [i] Zgoszcz⁷⁸.

Wymienione wsie należały do gminy Włodzimierzec w powiecie Sarny. W ten sposób zorganizowane struktury „UPA Klackiwskiego” dotrwały do grudniowej (1943 r.), omówionej już reorganizacji.

* * *

Zanim przejdę do przeglądu oddziałów OW/UPA chciałbym wspomnieć o pierwszej formacji OUN-SD, która jako pierwsza zapisała się krwawo na Wołyniu tj. o Służbie Bezpeky (SB). Zapamiętała się ona wysoce negatywnie zarówno wśród ludności cywilnej jak i w szeregach nacjonalistów. Jeden z sotennych, wspominał, iż:

Służba Bezpeky (SB), która była swego rodzaju polityczną policją w banderowskim systemie, zrobiła bardzo dużo krzywdy, tak samej UPA jak i całej cywilnej ludności, i bardzo często rzucała zły cień na ten system⁷⁹.

Jeszcze dobitniej scharakteryzował ją inny uczestnik nacjonalistycznego ruchu na Wołyniu – Podworniak pisząc, iż:

⁷⁸ ЦДАВОВУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 64, арк. 9, [w:] *Л. УПА нс*, т. 2, s. 139.

⁷⁹ *Туди де біи за волю (Спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса*, Київ 1992, s. 329-330.

Najbardziej zapamiętamy banderowskie SB (Służba Bezpeky). Tych dwóch liter nasi ludzie bali się nie mniej niż NKWD czy Gestapo, bo kto popadł w ich ręce, żywym już nie zostawał⁸⁰.

SB wywalczyła sobie pełną autonomię i w zasadzie podlegała tylko referentowi Mykole Arsenyczowi ps. „Mychajło”, który był członkiem centralnego prowidu. Udział w morderstwach brali udział poszczególni aktywiści SB i powołane bojówki SB (BSB) liczące kilka-kilkanaście osób.

Pierwszym referentem SB prowidu OUN-SD na PZUZ po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej został Wasyl Makar ps. „Bezridnyj”. Po jego śmierci w dniu 23 kwietnia 1944 r. w lasach koło wsi Bronne (gm. Berezne, pow. Kostopol) stanowisko to objął Ołeksandr Pryszaźniuk ps. „Mitła”. On też zginął (24 marca 1945 r.) i kolejnym referentem został Mykoła Kozak ps. „Smok”. SB istniała na niższych szczeblach w trzech okręgach wojskowych: „Zahrawa” (prowidnyk – Stepan Janiszewski ps. „Dałekyj”), „Bohun” (M. Kozak) i „Turiw (Anatolij Koziar ps. „Wołodymyr”). W WO „Tiutiunnyk” nie było potrzeby jej powoływania.

* * *

Bezpośrednimi realizatorami zadań postawionych przez dowództwo UPA były oddziały zbrojne i ich związki. Nazywały się one sotniami, kureniami i/lub zagonami. Jeżeli chodzi o strukturę oddziału, to najniższą sekcją była łanka (5-6 ludzi), dwie łanki tworzyły rój. Te były częścią czoty (ok. 40-50 ludzi). Kilka czot tworzyło sotnię. Na Wołyniu w zależności od okresu oraz liczby „rekruta” był system „trójkowy” i „czwórkowy”. Na przykład trzy roje stanowiły czotę, a trzy czoty – sotnię, trzy sotnie – kureń. W zasadzie na kureniach kończyły się związki oddziałów. Historycy często podają, iż związek kilku kureni tworzył zagon. W rzeczywistości spotykamy go dopiero na początku 1945 r., kiedy to zagony liczyły od kilkudziesięciu do około 110 ludzi, a więc pod względem wielkości były czymś między czotą a sotnią. Sotnie karne nazywano „barwinok”. Oddział będący w marszu na odcinku kilkunastu-kilkudziesięciu kilometrów nazywano np. sotnią rajdującą. Przykładem może być opisana dalej grupa bojowa „Borystena”. W procesie tworzenia oddziałów wyróżniamy kilka okresów, które poniżej omówię.

⁸⁰ М. Подворняк, *Вітер з Волині. Спогади*, Вінніпег 1981, s. 182.

Okres pojedynczych oddziałów

Pierwszy stały oddział stworzył Serhij Kaczynski ps. „Ostap” od listopada 1942 r. w gminie Rożyszcze (pow. Łuck). Istniał do 10/11 marca 1943 r., tj. do czasu śmierci „Ostapa” podczas napadu na duży tartak w Orzewie (gm. Klewań, pow. Równe). Kolejny oddział stworzył Hryć Perehiniak ps. „Dowbeszko” („Korobka”) w grudniu 1942 r. Jego skład stanowili przede wszystkim członkowie *Werkschutzu* (policja fabryczna) z aresztu/obozu usytuowanego w folwarku Orły (gm. Lubikowicze, pow. Sarny). W jego skład mogła wejść „grupa samoobrony” Makara Melnyka (vel Korziuka) ps. „Kora”. Według literatury nacjonalistycznej, ta sotnia jako pierwsza stoczyła potyczkę z Niemcami podczas napadu 7 lutego 1943 r. na posterunek *Schutzmannów* (strażników) we Włodzimiercu. On też brał udział w pierwszej masowej zbrodni na Polakach na Wołyniu – w kolonii Parośle (gm. Antonówka, pow. Sarny)⁸¹. W. i E. Siemaszkowie w swojej monografii⁸² podają, iż tego mordu dokonała ludność ukraińska, którą zorganizował (i kierował samym napadem) syn duchownego prawosławnego Petro Netowycz. Ponieważ liczba napastników była większa niż liczba członków oddziału „Korobki” wydaje się, iż uzasadnionym wnioskiem będzie, że w napadzie brał udział i ten oddział oraz grupa Ukraińców zorganizowana przez Netowycza. „Dowbeszka” zginął już 22 lutego 1943 r. ścigany przez *Schutzpolize* (Schupo) po napadzie na Włodzimierzec. Oddział przejął Nykon Semeniuk ps. „Jarema”.

Pod koniec 1942 r. powstał na Kostopolszczyźnie trzeci oddział, którym dowodził Dmytro Wojceszko ps. „Jarmak”. W styczniu 1943 r. tłumacz z ukraińskiego na niemiecki w urzędzie miasta Horochów Ołeksij Bryś ps. „Arkas” stworzył we wsi Zboryszów Nowy (gm. Brany) pierwszy oddział w powiecie Horochów. Prawdopodobnie w lutym 1943 r. zorganizowany został w północnej części powiatu krzemienieckiego (lasy na północ od Uhorska) oddział Iwana Kłymyszyna ps. „Kruk”. W lasach pustomyckich (pow. Równe) swoją bazę obrał kolejny oddział, którym dowodził Petro Kucharczuk ps. „Dorosz”. Od

⁸¹ A. L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998, s. 176; G. Motyka, op.cit., s. 190.

⁸² W. i E. Siemaszko, op. cit., s. 739.

marca 1943 r. wymieniony „Jarema” powiększył swój oddział i przeszedł w okolice Kołek i Stepania.

Podsumowując okres do początku przejścia policji ukraińskiej „do lasu” (marzec 1943), możemy stwierdzić, iż na Wołyniu działało sześć stałych oddziałów („Ostapa”, „Jaremy”, „Jarmaka”, „Arkasa”, „Kruka” i „Dorosa”), które mogły liczyć ok. 300-360 ludzi.

Okres do końca czerwca 1943 r.

W marcu 1943 r. koło Stepania (pow. Kostopol) funkcjonowały już trzy oddziały: wymienionego „Jaremy”, Jarosława Żdana ps. „Ostryj” (powstał na bazie rozbitego oddziału „Dowbeszki”) i M. Łewyncia ps. „Naływajko”. Mały oddział „Ostrego” w kwietniu został włączony do sotni „Jaremy” jako pierwsza czota. Na tym etapie wyczerpały się możliwości tworzenia nowych oddziałów z ludzi miejscowych. Dopiero przejście policji ukraińskiej na nowo zaktywizowało powstawanie kolejnych oddziałów. 17 marca Wasyl Łewkowycz ps. „Woronyj” stworzył ze zbiegłych „szucmanów” z Dubna sześćdziesięciosobowy oddział⁸³. 29 marca wraz z bojówką „Karpa” napadł na wsie Pendyki I i II oraz kolonię Pieńki Pendyckie, zabijając łącznie 183 Polaków. 7 kwietnia zaatakował wieś Butejki (gm. Stepań). W okolicy Horochowa nadal działał oddział Ołeksę Brysia ps. „Arkas” („Ostap”) liczący 68 osób. W pierwszych dniach kwietnia został zasilony trzydziestoma szucmanami z Horochowa. Pod koniec marca w rejonie Derażne Leonid Borejczuk ps. „Strybajło” stworzył swój oddział, który przez cały kwiecień współpracował z oddziałem „Woronyja”. Pod koniec kwietnia wszedł w skład sotni „Jaremy”.

„Zgrupowania 500-osobowe”

Możliwość ich powstania zaistniała po przejściu części policji ukraińskiej „do lasu”. W sumie, jak wcześniej pisałem, powstały cztery „Zgrupowania 500-osobowe”. Oczywiście nie liczyły one *stricte* po 500 ludzi, ale pod taką zbiorczą nazwą weszły do historii.

⁸³ W Dubnie szefem Schutzpolizei magazynów żywnościowych był wymieniony wcześniej Dmytro Kazwan (w UPA – „Czernyk”), który wtedy również przeszedł „do lasu”.

W skład „I. Grupy UPA” dowodzonej przez M. Lewyckiego weszły następujące sotnie: N. Semeniuka ps. „Jarema”⁸⁴, Adama Rudyka ps. „Szaula” („Szawula”)⁸⁵, „II oddział” Fedora Worobcia ps. „Wereszczaka”⁸⁶ i „II oddział *Osa*”⁸⁷. Grupie podporządkowały się też cztery małe (wówczas) bojówki: „Kory”, Hryhorija Reszytyła ps. „Hałajda” (w rejonie Kołki), Mykyty Skuby ps. „Łajdaka”, i „Jarmaka”. Oddziały „Jaremy”, „Szauli”, „Naływajki” i „Woronyja” brały udział w nocy 22/23 kwietnia w napadzie na Janową Dolinę, gdzie wymordowano ok. 600 Polaków. 27 kwietnia 1943 r. przy Grupie stworzono szkołę pidstarszyńską „Wowky” (59 słuchaczy). Grupa prowadziła działalność głównie w powiatach Kostopol i Sarny. Od czerwca dołączyły do niej kolejne trzy oddziały: „Kruka” (nie mylić z Kłymyszynem), bojówka Pawła Cynko ps. „Cyhan”⁸⁸ i Dmytra Kałyniuka ps. „Jarok”⁸⁹. Według ostrożnych wyliczeń w połowie czerwca ta grupa mogła liczyć ok. 630 ludzi.

„Zgrupowanie Kołki” powstało na bazie części członków tzw. oddziału gospodarczego z Łucka⁹⁰, którzy zbiegli „do lasu”. W końcu pierwszej

⁸⁴ Od czerwca 1943 r. dowództwo sotni objął Lewkowycz z powodu odniesienia ran przez „Jarekę” podczas akcji dywersyjnej na torach kolejowych między Niemowiczami i Małyńskiem.

⁸⁵ Formowana w okolicy Ludwipola.

⁸⁶ W czerwcu 1943 r. przeszedł na tereny późniejszego WO „Tiutiunyk” (Żytomierszczyzna).

⁸⁷ Miał charakter wywiadowczy i do 11 czerwca 1943 r. dowodził nim J. Żdan. Jego następcą został Dmytro Koryneć ps. „Borysten”. Przy nim funkcjonował też pododdział karny liczący ok. 20 ludzi. Razem liczył więc 60 osób.

⁸⁸ 11 czerwca liczyła 28 ludzi.

⁸⁹ Powstał w kwietniu 1943 r. i miał bazę w lasach toczewickich (gm. Chorów, pow. Zdołbunów). Pierwszym jego dowódcą był Jewhen Basiuk ps. „Czornomorec” (do niego przyszli po ucieczce ze szkoły Werkschutzu Stupnyccy), który w maju został ranny, a oddział przeszedł na północ i dowództwo objął „Jarok”. Pod jego dowództwem znalazło się 170 kozaków.

⁹⁰ Właściwie była to niemiecka szkoła gospodarcza dla Ukraińców powstała w lipcu 1941 r. i była penetrowana przez ounowców. Ze strony ukraińskiej w kierownictwie znajdowali się Matwij Meleszko ps. „Wirłyj” i Stepan Kowal (w UPA – „Rubaszenko”) jako jego zastępca. Wśród kadry byli m.in.: W. Łukaszczuk (w UPA „Kropywa”), J. Jakowlew („Kwatyrenko”), F. Worobec („Wereszczaka”) i W. Kryweniuk („Roman”).

dekady kwietnia 1943 r. zbiegowie doszli do wsi Żurawice (gm. Silno, pow. Łuck). Tam przeorganizowano się i dowódcą został Stepan Kowal ps. „Rubaszenko” („Burlaka”), który był zastępcą dowódcy wymienionego oddziału gospodarczego⁹¹. Utworzono trzy sotnie: Hryhorija Kuźmy ps. „Moroz”, Pawła Kojłyka ps. „Bohdan” i „Rybaka”. Pod koniec maja 1943 r. „Rubaszenko” przekazał stu kozaków⁹² do nowo tworzonego oddziału „Wereszczaki”. 31 sierpnia 1943 r. kureń „Rubaszenki” atakował bez skutku Przebraże. Teren działania tego zgrupowania był ograniczony na zachodzie szosą Kołki-Kiwerce, na południu linią kolejową Kiwerce–Klewań–Orzów, od wschodu rzeką Horyń, a na północy mniej więcej linią powietrzną łączącą Stepań i Kołki. Zgrupowanie było kuźnią kadr dla innych oddziałów upowskich. Skład osobowy zmieniał się często i liczył średnio około 420 ludzi.

Kureń „Ołeha” także powstał z części „oddziału gospodarczego”. Dowodził nim przyszły dowódca WO „Turiw” Mykoła Jakymczuk (vel Kołtoniuk) ps. „Ołeh”. W jego skład wchodziły również trzy sotnie: Wołodymira Łukaszcuka ps. „Kropywa”, Jakowa Jakowlowa ps. „Kwatyrenko” i Wołodymira Kryweniuka ps. „Roman”. Pod koniec kwietnia kureń wyruszył w „rajd” do obwodu Kamień Podolski (bez „Ołeha”, kurenem i równocześnie swoją sotnią dowodził – „Kropywa”) i po powrocie jesienią wszedł w skład WO „Bohun”. Miał liczebność podobną jak zgrupowanie „Rubaszenki” (400-420 ludzi).

„Ukraińska Powstańcza Grupa *Ozero*” powstała na bazie ukraińskiego batalionu policyjnego nr 103 (w służbie niemieckiej) z Maciejowa i stuosobowej grupy ochrony kolei i policjantów ukraińskich z Kowla. W jego skład weszły następujące sotnie: „Pierwszy oddział *Stochid*”, którym dowodził Ołeksij Szum ps. „Wowczak”, „Drugi oddział *Bug*” na czele z Iwanem Kłymczakiem ps. „Łysyj” (były członek dowództwa batalionu 103.) i „Trzeci Oddział *Tur*” z dowódcą Paszkewyczem ps. „Bystryj”⁹³. Grupą dowodził Jurij Stelmaszczuk ps. „Rudyj”. Na

⁹¹ M. Meleszko został usunięty z szefostwa „szkoły” wcześniej i powrócił do Jarosławia. Tam uczył matematyki w gimnazjum ukraińskim.

⁹² Nazwa do końca trzeciego kwartału 1943 r. szeregowych członków oddziałów „UPA Klaczkiwskiego”. Potem byli nazywani „strzelcami”.

⁹³ Były dowódca posterunku policji ukraińskiej w Hołobach (wieś gminna w pow. Kowel).

początku czerwca przy grupie powstała szkoła pidstarszyńska. Zgrupowanie wraz ze szkołą mogło liczyć 470 osób.

Kurenie i sotnie samodzielne

W lasach skulińskich (na północny wschód od Kowla) powstał i działał kureń Ołeksiego Hromadiuka ps. „Hołubenko” („Ostriżskij”). Składał się z trzech sotni: „Bajdy” (być może był nim brat Romana Tatury o imieniu Wasyl, drugi pseudonim – „Łysohir”), Tychona Zinczuka ps. „Kubik” i Wasyla Petluka ps. „Zalizniak”. Podstawową kadrę stanowili policjanci ze starostwa Kowel. Liczebność do 420 osób.

W kwietniu i maju 1943 r. w Lasach Świniarzyńskich Porfiryj Antoniuk ps. „Sosenko” tworzył oddział „Sicz im. I. Mazepy” ze zbiegłych „szucmanów” różnej narodowości. Znaczącymi miejscowościami tej „Siczy” były: Wołczak, Moczulki, Rzewuszki i Dominopol. W lasach zawidowskich (na południowy wschód od Porycka) i we wsiach Trubki, Peresławicze, Zawidów, i Milatyn miały siedzibę dwie sotnie: Mykoły Hołubcia ps. „Sławko” i „Hołuba” oraz jeden oddział Hryhorija Traczuka ps. „Chmara”. Natomiast we wsi Bilicze (gm. Grzybowica) sotnię stworzył „Pochmurnyj” (Iwan Iwanow)⁹⁴. Według niektórych historyków, sotnie „Pochmurnego” i „Sławka”, a także Ołeksandra Denysiuka ps. „Woron” jeszcze w pierwszym półroczu 1943 r. weszły w skład „Siczy Świniarzyńskiej”.

Wiele problemów nastęrcza nam identyfikacja oddziałów z powiatu krzemienieckiego i południowej części powiatu dubieńskiego. Powodem jest istnienie wielu bojówek i sotni terenowych oraz ograniczone źródła archiwalne. Na tym terytorium działały też i współpracowały z banderowcami oddziały melnykowskie. Sotnie tego terytorium nie wchodziły w skład jednego zgrupowania, ale działały samodzielnie. Wydaje się, iż w omawianym czasie funkcjonowały następujące większe lub mniejsze oddziały typu sotni: wymienionego „Kruka”⁹⁵,

⁹⁴ W październiku lub listopadzie 1944 r. aresztowany przez NKWD i jako dowódca specgrupy brał udział w zwalczaniu nacjonalistów, stąd zwyczajem uczonych ukraińskich dane osobowe nie są ujawniane.

⁹⁵ W kwietniu 1943 r. liczył 47-50 ludzi. W maju dołączyła do niego „samoobrona” z Łanowiec, która liczyła 150 ludzi.

Jurija Czujkowskiego ps. „Jurko”⁹⁶, znanego nam D. Kazwana ps. „Czernyk” (m.in. wyspecjalizował się w gromadzeniu broni)⁹⁷, Ostapa Kaczana ps. „Sabluk”, Semena Kotyka ps. „Doks” i Mykoły Olijnyka ps. „Orel”. Pod koniec maja 1943 r. Petro Olijnyk ps. „Enej” rozpoczął proces podporządkowywania sobie tych oddziałów i tworzenia dwóch kureni. Bazą ich stały się Lasy Antonowieckie, gdzie już od kwietnia funkcjonowała szkoła pidstarszyńska⁹⁸. „Enej” urządził we wsi Juleńce nawet jeden z pierwszych na Wołyniu upowski szpital.

Przyjmując pewne założenia⁹⁹ do oszacowania całkowitej liczby osób będących w wyżej wymienionych oddziałach, sotniach i bojówkach OW/UPA można przyjąć, iż maksymalna ich liczebność, wg stanu na koniec maja 1943 r. wynosiła ok. 4 200 ludzi. Pod koniec sierpnia tegoż roku liczyła już ok. 7 800 ludzi i był to najwyższy stan osobowy UPA na Wołyniu. W „zapleczu” (kierowanym przez R. Wołoszyna) dodatkowo działało około 10-12 tys.OUNowców. Pisząc o częściowym przejściu policji ukraińskiej do podziemia nacjonalistycznego w okresie od marca do czerwca 1943 r., trzeba uznać za bardzo dyskusyjną tezę, iż banderowcy pozyskali aż 5 tys. policjantów, podczas gdy całkowita liczebność oddziałów OUN-SD w tym okresie wynosiła 4 200.

Oddziały w okresie czerwiec – sierpień 1943 r.

Jak zaznaczyłem w innym miejscu, w czerwcu–lipcu 1943 r. na Wołyniu zgrupowano sotnie w trzech związkach: Północny (Łewyckiego), Północno-Zachodni (Jakymczuk) i Południowy (Olijnyk). Zmiana ta oznaczała zorganizowanie dowództw tych związków i „przywiązanie” sotni do konkretnego terytorium. W rozpatrywanym okresie liczba sotni i oddziałów zwiększyła się. Istotnym wyda-

⁹⁶ Wiosną 1943 r. przyszedł z OUN-M.

⁹⁷ Powstał na bazie grupy zbiegłych policjantów z rejonów Werba i Smyków.

⁹⁸ Dowódcą był Wołodymyr Jakubowski ps. „Bondarenko”, późniejszy dowódca WO Łysonia w UPA-Zachód.

⁹⁹ Tam, gdzie jest znana liczba członków, to ją przyjmuję. Gdy nie jest znana, to zakładam, iż w sotni jest 140 ludzi i 60 w „oddziale”. Liczebność bojówki – 15 ludzi.

rzeniem było wydzielenie na początku sierpnia 1943 r.¹⁰⁰ z oddziałów „Makarenki” „Grupy Bojowej Borystena” w celu całkowitego wymordowania ludności polskiej w północnej części powiatu Sarny. W jej skład weszły sotnie: M. Melnyka ps. „Kora”¹⁰¹, W. Łewkowycza ps. „Woronyj”¹⁰², M. Skuby ps. „Łajdaka”¹⁰³ i A. Rudyka ps. „Szaula”. Po wykonaniu zadania, w uznaniu zasług, D. Koryneć ps. „Borysten” został nowym szefem sztabu WO „Zahrawa”. W drugiej połowie sierpnia 1943 r. W. Sydor ps. „Krehuł” przyprowadził dwie sotnie, które zorganizował i wyszkolił w lasach koło Szczurowic (wieś gminna w pow. Radziechów). Liczyły one razem około 300 wieśniaków i studentów. Pierwszą sotnią dowodził W. Brylewski ps. „Borowyj”, a drugą Roman Łuń ps. „Liwar”. To zgrupowanie ulokowało się w okolicach Kołek¹⁰⁴.

Oddziały Wojskowych Okręgów

Podstawową cechą tego okresu reorganizowania było przeznaczenie konkretnych ludzi do określonych zadań i zdefiniowanie ich zakresu obowiązków. Niebagatelną rolę odegrało ściśle przestrzeganie przynależności do danego terenu. Podejmowanie „rajdów” musiano uzgadniać z dowództwem sąsiedniego okręgu wojskowego. Inną cechą okresu istnienia WO była częściowa zmiana nazwy „kureń” na „zagon”¹⁰⁵ i nadania im nazw „honorowych”¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Pierwszy, znany rozkaz dowódcy posiada datę 5 sierpień 1943 r.

¹⁰¹ Do bojówki „Kora” przyłączono bojówki „Hałajdy” i „Chmela”.

¹⁰² Po zranieniu w czerwcu 1943 r. „Jaremy” – Łewkowycz przejął jego sotnię.

¹⁰³ Stworzona z oddziałów „Jaroka” i „Topoli”.

¹⁰⁴ I. Патриляк, *«Встнь і борись! Слухай і вір...»: Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939-1960 рр.* (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 110, спр. 2, т. 6, арк. 114), Львів 2012, s. 323.

¹⁰⁵ Zarówno w kureniu jak i w zagonie jednostkami podporządkowanymi były tylko sotnie, dlatego piszę o zmianie nazwy. Gdyby miało być tak, iż zagon składał się z kureni, a te z sotni to mielibyśmy podwójne podporządkowanie.

¹⁰⁶ I. Марчук, *Формування та структура...*, s. 116.

Wojskowy Okręg „Zahrawa” (kod „01”)

W tym WO zagonem nazywano związek (najczęściej doraźny i w celu wykonania konkretnego zadania) dwóch lub trzech sotni. Tak więc zagon był równoważny kureniovi. Według danych ukraińskich istniało sześć zagonów:

Zagon i dowódca	Dowódca sotni I	Dowódca sotni II	Dowódca sotni III
im. Bohuna, N. Semenjuk ps. „Jarema”	Wasył Borozenko ps. „Woron”	Iwan Hryczan ps. „Paszczenko”	
im. Ostapa, A. Rudyk ps. „Szaula”	„Swirko” (przejął sotnię od „Jaremy”)	Ołeksandr Reheza ps. „Burią”	
im. Konowalcia, M. Melnyk ps. „Kora”	Wołodmyr Kobrynowicz ps. „Odnorih”	Bedryzko	„Borys” (nie ma żadnego dokumentu, że sotnia istniała)
im. Bohdana Chmelnyckiego, J. Żdan ps. „Ostryj”**	Pawło Cynko ps. „Cyhan”	Wasył Skołozdra ps. „Hrabenko”	
im. Doroszenka, W. Łewkowycz ps. „Woronyj”	„Deresz”**	D. Wojceszko ps. „Jarmak”	
im. Kołodzinskiego M. Skuba ps. „Łajdaka”	D. Kałyniuk ps. „Jarok”	„Topola”	

* Kolejnymi dowódcami byli: A. Rudyk ps. „Szaula” i H. Reszytyło ps. „Hałajda”

** Poprzednio służył w batalionie Nachtigall

Wojskowy Okręg „Bohun” (kod „02”)

W tym okręgu z wielu istniejących bojówek udało się stworzyć, jak wcześniej zapowiadałem, tylko dwa kurenie: dubieński i krzemieniecki. Na czele dubieńskiego stał Dmytro Kazwan ps. „Czerny”¹⁰⁷, a krzemienieckiego – Iwan Kłymyszyn ps. „Kruk”¹⁰⁸. Kureń „Czernyka” po-

¹⁰⁷ Po objęciu przez niego na przełomie czerwca i lipca 1943 r. funkcji szefa sztabu wojskowego WO „Bohun” nowym dowódcą kurenia został Antin Myczkowski ps. „Osyp”. Zginął on 22 sierpnia 1943 r. podczas napadu na Teremno (gm. Poddębce) i nowym dowódcą został J. Czujkowski ps. „Jurko”. Jego sotnię objął Maksym Skorupski ps. „Maks” (z rozbrojonych oddziałów melnykowskich). Prawdopodobnie z chwilą nominacji „Czernyka” Mychajło Kondraś ps. „Welykan” został członkiem jego poczotu (sztab osobisty), a jego oddział/bojówka „włała” się do sotni kurenia.

¹⁰⁸ Trudno jednak przyjąć ukraińską tezę istnienia tego kurenia i dowodzenia nim przez „Kruka”. Wydaje mi się, iż był on dowódcą „terenowym”, a nie wojskowym.

siadał ok. 500 kozaków i stacjonował na terenie tartaku, w lasach 6 km od miejscowości Smyha (gm. Sudobicze, pow. Dubno). Kureń „Kruka” niezmiennie korzystał z bazy w Lasach Antonowieckich.

W skład kurenia „Czernyka” wchodziły sotnie¹⁰⁹: Jurija Czujkowskiego ps. „Jurko”, „Borsuka”¹¹⁰ i „Berkuta” (Ołeksandra Kukuryka?)¹¹¹. „Kruk” natomiast miał dowodzić sotniami: Tymisza Basiuka ps. „Jaworenko”, Wołodymyra Banacha ps. „Hordijenko” – obydwaj poprzednio w Armii Czerwonej (sic!) – oraz „Bulby”¹¹² (nie był to „Taras Bulba”).

Wojskowy Okręg „Turiw” (kod „03”)

Jedynie w tym okręgu funkcjonowała od sierpnia 1943 r. struktura: zagon-kureń-sotnia. O liczbie i składzie dowódczym sotni mamy jednak niewiele informacji. Historycy piszą o trzech zagonach: „Kołowyna”, „Ozero” i „im. Bohuna”.

Zagon „Kołowyna”, dowódcą jego był S. Kowal ps. „Rubaszenko”. Jego bazę stanowiły lasy cumańskie. Składał się z trzech kurenii:

1. im. Konowalcia został utworzony 12 października 1943 r.; jego dowódcą został „Rybak”, który dowodził sotnią „Oczajduch”. Kureń miał dwie sotnie: „Oczajduch” (po awansie „Rybaka” dowódcą został Iwan Kysil ps. „Barwinczenko”, też „Ihor”), który był przedtem czotowym w drugiej sotni kurenia – „Hromobij”, dowodzonej przez Pawła Kojłyka ps. „Bohdan”;

2. im. Chmelnyckiego miał za dowódcę „Oreła” i składał się też dwóch sotni: sotni „Pimsta”, którą równocześnie dowodził „Oreł”, i sotni „Kryłatych”, którą być może dowodził „Czornota”;

¹⁰⁹ Dwie sotnie tego kurenia („Jurka” i „Borsuka”) uczestniczyły 6 sierpnia 1943 r. w rozbrojeniu oddziałów „melnykowskich”.

¹¹⁰ Został ranny w Teremnie. Kolejnym dowódcą sotni został Semen Kotyk ps. „Doks”.

¹¹¹ Według innej wersji była to sotnia Petry Bazelnickiego ps. „Borun”.

¹¹² Pisząc o kurenii „Kruka”, być może przesadzam. Według mnie posiadał większy oddział (nawet do 200 kozaków) i miał duży wpływ na bojówki i sotnie terenowe, które brały z nim udział w napadach. W tej wersji wymienieni dowódcy sotni byłiby dowódcami czot. „Kruk” – zdaniem J. Bilińskiego ps. „Bystryj” (w grudniu 1943 r. obok „Kruka” dowódca drugiego kurenia w grupie „Kodak”, ujęty w styczniu 1945 przez NKWD) – już w październiku 1943 r. nie dowodził żadną sotnią, bo był referentem org-mob w WO „Bohun”. Chyba tak rzeczywiście było, gdyż w skład tworzonej przez niego grupy „rajdowej” w końcu 1943 r. weszły całkowicie inne bojówki/oddziały.

3. „Pohrom”, którym dowodził Hrihoryj Kuźma ps. „Moroz”, był raczej sotnią terenową w składzie „dwóch pododdziałów”.

Zagon „Ozero”, którym dowodził J. Stelmaszczuk ps. „Rudyj”, składał się trzech kurenii:

1. „Stochid” – dowodził nim Kłymiuk ps. „Nazar” – działał w rejonie Kamienia Koszyrskiego. Składał się z trzech sotni bez kryptonimów, którymi dowodzili: Iwan Kłymczak ps. „Łysyj” (do lata 1943 r.), Tychon Zynczuk ps. „Kubik” („Romb”), Iwan Trociuk ps. „Werchowynec”;

2. „Bug”, którym dowodził I. Kłymczak ps. „Łysyj” (od lata 1943 r.); sztab kurenii przebywał we wsi Połapy (gm. Zagorany, pow. Luboml) i swoim działaniem obejmował ten powiat. Składał się z dwóch sotni bez kryptonimów, którymi dowodzili: Kostia Kwiatkowski ps. „Bohdan” i Ołeksandr Nykrytycz ps. „Woron”;

3. „Tur” działał w powiecie kowelskim pod dowództwem Ołeksy Hromadiuka ps. „Hołubenko”. Składał się z trzech sotni bez kryptonimów, którymi dowodzili: „Honta”, Zacharij Darmochwał ps. „Rozważnyj” i Josyf Jakowczuk ps. „Kryłatyj”.

Zagon im. Bohuna, którym dowodził Roman Łuń ps. „Liwar”, działał w powiecie Włodzimierz Wołyński i składał się z trzech kurenii:

1. „im. Bohdana Chmelnyckiego” pod dowództwem „Hołuba” w składzie dwóch sotni bez kryptonimów, którymi dowodzili: Andrej Bałycki ps. „Witer” i Wasyl Borozenko ps. „Woron”;

2. „im. kniazia Światosława” pod dowództwem Pawły Skyby ps. „Myron”, miał on trzy sotnie bez kryptonimów, którymi dowodzili: Mykoła Nowosad ps. „Hrim”, Ołeksandr Melnyk ps. „Czornomoreć” i Wasyl Lewoczko ps. „Dowbusz”;

3. „im. Sahajdacznego”, którym dowodził Andrej Bałycki ps. „Witer”, a od października 1943 r. Ołeksji Bryś ps. „Ostap”. Brak jest informacji o jego sotniach i ich dowódcach. Prawdopodobnie nie było takiego kurenii, lecz tylko sotnia, którą dowodzili kolejno „Witer” i „Ostap”.

Wojskowy Okręg „Tiutiunnyk” (kod „04”)

Okręg ten nigdy nie sformował oddziału partyzanckiego z miejscowej ludności. W okresie od 13 czerwca do połowy września 1943 r. na nominalnym terenie „Tiutiunnyka” przebywał oddział F. Worobcia ps. „Wereszczaka”. Realizował zadania wywiadowcze dla celów Abwehry.

Zakończenie

Objętość artykułu, a także jego cel, nie pozwalają na przedstawienie szczegółowych informacji w sprawie wydarzeń w kolejnych latach. Dlatego w największym skrócie przedstawię dalsze ogólne ramy funkcjonowania OUN-SD i UPA na Wołyniu.

Rok 1944 r. w sytuacji wkroczenia w dniu 4 stycznia na część Wołynia Armii Czerwonej (ACz) był krytyczny dla sieci nacjonalistów ukraińskich. Od marca–kwietnia do czerwca–lipca część zachodnią Wołynia zajmował Wehrmacht, a wschodnią ACz¹¹³. W tej sytuacji Klaczkiwski porzucił dowodzenie UPA-Północ na rzecz J. Buseła i znalazł się po niemieckiej stronie frontu. Do dzisiaj nie ujawniono dlaczego zdecydował się na ten krok. Wiadomo, iż współpracował ściśle z dowódcami Wehrmachtu. Powrócił do szeregów UPA 6 sierpnia. W tymże momencie J. Buseł i W. Kuk dokonywali zasadniczej jej reorganizacji. Tym razem, postąpiono na odwrót – oddziały UPA stały się częścią organizacyjną struktur OUN-SD. Powołano trzy Generalne Okręgi: nr 33 „Zawichost” (okręgi: Beresteczko, Kowel i Łuck), nr 44 „Tiutiunnyk” (Sarny, oraz intencjonalnie Żytomierz i Kijów), oraz „Południe” (Dubno, Równe i Krzemieniec). Trzy miesiące później (na przełomie października i listopada 1944 r.) Szuchewycz dokonał reorganizacji całej OUN-SD tworząc pięć (a od lutego/marca 1945 r. szósty) tzw. „małych krajów”. Na Wołyniu powstały: Północno-zachodni Kraj¹¹⁴ (kryptonimy: nr 33 i „Chmelnicki”/„Moskwa”) i Północno-wschodni Kraj¹¹⁵ (nr 44, „Tiutiunnyk”/„Odessa”). Granicę stanowiła rzeka Horyń. Utworzono też samodzielny okręg Sarny¹¹⁶.

Początkiem 1945 r. Sowietzi zadali nacjonalistom kolejny decydujący cios. Najpierw 26 stycznia aresztowali Stelmaszczuka, który poddany przesłuchaniom zdradził kryjówkę Klaczkiwskiego. Podczas operacji poszukiwawczej NKWD o kryptonimie „Szczur” 12 lutego, zginął on na polach wsi Susk (gm. Aleksandria, pow. Równe), wcale nie w sposób bohaterski. Sytuacja nacjonalistów pogarszała się lawinowo

¹¹³ Wzdłuż rubieży: Turów-rzeka Prypeć–Kowel–Torczyn (15 km na zachód od Łucka)–Beresteczko i dalej (w Małopolsce Wschodniej) Brody–Kołomyja–Kuty.

¹¹⁴ Prowidnykiem został I. Łytwynczuk, a referentem wojskowym J. Stelmaszczuk.

¹¹⁵ Prowidnyk – P. Olijnyk, a referent wojskowy – P. Gudzowaty.

¹¹⁶ Prowidnyk – Anatolij Majiowski ps. „Ulijan”.

i w październiku 1945 r. Szuchewycz mógł tylko napisać do W. Kuka: „Jasne, że o Organizacji [OUN-SD] na PZUZ teraz trudno mówić”¹¹⁷. To był okres, gdy działali oni już „wyspowo” tj. istniały mniejsze czy większe grupki, które utrzymywały lub nie ze sobą kontakt. Zadaniem zaś prowidnyków było ich odnajdowanie i „rejestrowanie” kolejnych osób, które zostały aresztowane, lub przeszły na stronę „wroga” oraz ostrzeżenie przed ewentualnymi „wsypami”. Już tylko dla „porządku” podam, iż kolejnymi prowidnykami OUN-SD na PZUZ byli (lub czuli się) – Mykoła Kozak ps. „Smok” (po Klaczkiwskim) i Wasyl Hałasa ps. „Orlan” (po śmierci Kozaka w lutym 1949 r). Ostatni prowidnyk – „Orlan” został pojmany przez enkawudzystów w nocy z 10 na 11 lipca 1953 r. w lasach na północ od Szepietówki (obwód Kamieniec Podolski).

Mieczysław Samborski

Wołyń 1943. Historical background of the culprits of genocide of Poles – OUN-SD and UPA on the so-called Northwest Ukrainian Lands

Key words

UPA, UPA-North, Dmytro Klaczkiwski, Roman Szuchewycz, organizational structure, chain of command.

Abstract

In 1943, at Wołyń one of the biggest crimes against the Polish nation was committed. The culprits are generally called Ukrainian nationalists or “upowcy” (Members of UPA). At that time they were organized in specific structures of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UPA). Jointly they had about 20 thousand members, activists and commanders. The article describes these structures and shows the chain of command. Due to the publishing

¹¹⁷ Галузевий ДА СБУ, ф. 65, спр. С-9079 (додаток), т. 52, арк. 274-276, [w:] *Л. УПА нс*, т. 16, s. 321.

restrictions, the time line of the article ends on 1943. Due to the UPA rule of assigning a particular armed group to a specific area, it is possible to roughly determine, based on this article, which unit was responsible for a raid on a particular town. The article also includes a detailed presentation of, i.a. material which proves that both Dmytro Klaczkiwski and Roman Szuchewycz are responsible for the Wołyń crime. The latter of the two not only gave help and support to Klaczkiwski, but also constantly controlled, and later on approved his actions. Additionally, the Wołyń “experiments” were spread by him to the Małopolska Wschodnia region. The article makes it possible to name specific culprits of the Wołyń genocide in 1943, because such criminals cannot remain unpunished.

Wolhynien 1943. Ansätze zur Geschichte der Ausfüh­rer des Völkermords an Polen – OUN-SD und UPA auf den so genannten nordwestlichen ukrainischen Gebieten

Schlüsselwörter

UPA, UPA Nord, OUN-SD, Dmytro Klaczkiwski, Roman Szuchewycz, Organisationsstruktur, Führungskräfte

Zusammenfassung

In Wolhynien in 1943 wurde eines der größten Verbrechen gegen das polnische Volk begangen. Seine Täter werden allgemein als die ukrainischen Nationalisten oder UPA-Mitglieder bezeichnet. Dabei waren sie in bestimmten Strukturen der Organisation der ukrainischen Nationalisten (OUN) und der Ukrainischen Aufstandsarmee (UPA) organisiert. Insgesamt besaßen sie ca. 20 tausend Mitglieder, Aktivisten und Anführer. Der Artikel beschreibt diese Strukturen und stellt die Führungskräfte vor. Aus Verlagsgründen endet er mit der Zeitäsur im Jahr 1943. Aufgrund dessen, dass die UPA-Streitkräfte nach einem bestimmten Prinzip auf bestimmten Gebieten tätig waren, kann man nach den Angaben dieses Artikels in groben Zügen die Abteilung nennen, die einen Überfall auf eine bestimmte Ortschaft durchgeführt haben konnte. Im genaueren Kontext hat man unter anderem die Beweise dafür vorgelegt, dass die Verantwortung für den Wolhyniener Massenmord sowohl bei Dmytro Klaczkiwski als auch bei Roman Szuchewycz liegt. Der Letzte hat nicht nur Klaczkiwski geholfen und unterstützt, aber er hat auch kontrolliert und abschließend seine Handlungen

bewilligt. Umso mehr hat er seine „Erfahrungen“ aus Wolhynien ab 1944 auf im östlichen Klempolen angewandt. Der Artikel ermöglicht es, die Vollstrecker des Völkermords in Wolhynien in 1943 beim Namen zu nennen, denn die Täter dieser Verbrechen dürfen nicht namenlos bleiben.

Волынь 1943. Заметки к истории исполнителей геноцида против поляков – ОУН-СД и УПА на, так называемых, Северо-западных украинских землях

Ключевые слова

УПА, УПА-Север, ОУН-СД, Дмитрий Клячківський, Роман Шухевич, организационная структура, кадровый состав

Резюме

На Волыни в 1943 г. было совершено одно из самых великих преступлений против польского народа. Его зачинщиками считаются, в общем, украинские националисты или «уповцы». Они были организованы в определенные структуры Организации украинских националистов (ОУН) и Украинской повстанческой армии (УПА). Совместно они насчитывали около 20 тыс. членов, активистов или руководителей. В статье описываются эти структуры и кадровый состав. По издательским причинам временные рамки охватывают события до 1943 года. Так как обязывал принцип деятельности вооруженных подразделений УПА на определенной территории, то на основе статьи можно приблизительно назвать конкретное подразделение, которое могло напасть на данную местность. Среди подробных сведений, представленных в статье, следует упомянуть, например, доказательства того, что за волыньское преступление ответственность несут как Дмитрий Клячківський, так и Роман Шухевич. Этот последний не только помогал и поддерживал Клячківського, но и все время контролировал и, в конце концов, одобрил его действия. Более того, с 1944 г. распространил волыньский «опыт» на Восточную Малопольшу. Статья позволяет назвать имена совершителей геноцида на Волыни 1943 г., так как виновники этих преступлений не должны остаться безымянными.